

DĚJINY EVROPY

EVROPA
sedmnáctého
STOLETÍ
1598–1700

THOMAS MUNCK

VYŠEHRA D

Copyright © Thomas Munck, 1990
Translation © Vítězslav Kremlík, 2002
Ingrid Vichnarová, 2002
Michaela Ponocná, 2002

ISBN 80-7021-508-9

Obsah

Chronologie hlavních událostí 1598–1700	11
Poděkování	23
Úvod	25
Mapy	30
1] TŘICETILETÁ VÁLKA VE STŘEDNÍ EVROPĚ	33
Střední Evropa před rokem 1618	34
České země a Rýn (1617–1628)	38
Kristián IV., Gustav Adolf a Valdštejn (1625–1630)	43
Gustav Adolf a velkolepé švédské plány (1629–1634)	47
Prchavý mír (1634–1648)	51
Důsledky války a míru	53
2] POSTAVENÍ VLÁD VE VÁLEČNÉ EVROPĚ	61
Válka a vybírání daní	65
Obnovená monarchie a hugenoti ve Francii	68
Nepostradatelný první ministr: Richelieu a Ludvík XIII.	72
Napětí a vzpoury ve Francii ve třicátých letech	74
Kastilie a španělský systém	78
Olivares: sjednocení, nebo rozpad?	80
Švédsko a hrozba pro říši	85
Kristián IV. a „volný absolutismus“ v Dánsku	90
Koruna a parlament v Anglii	94
Karel I. a konec politiky konsensu	97
Skotsko a dlouhý parlament	102
3] ŽIVOTNÍ PODMÍNKY	108
Obyvatelstvo a zásobování potravinami	109
Demografické důsledky epidemií	116
Dopady války	120
Ceny a mzdy	122
Rodina	124
Zaměstnání a rozdělení bohatství	128
Stěhování a změny společenského postavení	131

4] PODNIKÁNÍ A ZISK	134
Finance	137
Průmysl a obchod	139
Oblasti evropského hospodářství: Recese ve Středomoří	142
Vzestup severozápadu	146
Hranice na východě	152
Ekonomika před průmyslovou revolucí: Západ a Osmanská říše ...	155
5] SKLADBA SPOLEČNOSTI:	
ŠLECHTA A DRŽITELÉ ÚŘADŮ	160
Tradice a šlechtictví	162
„Krise aristokracie“	167
Francouzská šlechta a koruna	170
Povyšování do šlechtického stavu a prodej úřadů na západě	173
Obchod s tituly v Kastilii a Anglii	177
Šlechta ve státních službách ve střední a severní Evropě	180
Polské a ruské elity	184
6] STRUKTURA SPOLEČNOSTI: ŽIVOT VE MĚSTĚ	
Ménší města	191
Větší města	196
Hlavní města	200
Městská chudina	202
Povstání a zločinnost	206
Dobročinnost ve prospěch městské chudiny	211
Oficiální podpora městské chudiny	214
7] NEPOKOJE A VZPOURY, OBČANSKÁ VÁLKA	
A „KRIZE SEDMNÁCTÉHO STOLETÍ“	220
Svoboda, nebo šlechtická anarchie: Polsko a východ	224
Městské vzpoury a odtržení provincií: Španělsko a jeho území ve čtyřicátých letech	229
Frondy: ohrožení absolutismu?	232
Anglické občanské války a Skotsko	237
Revoluce a hledání stability v Anglii	242
Nenásilné „krize“ ve skandinávských královstvích	248
Vznik a zánik republikánství ve Spojených nizozemských provinciích	252
8] STRUKTURA SPOLEČNOSTI: ROLNÍK A FEUDÁL	
Nevolnictví v Rusku	261
Podmínky ve středovýchodní Evropě	264
Podnikatelské využití půdy ve střední a západní Evropě	267

Tržně orientované zemědělství v Nizozemsku a v Anglii	271
Rolník, nevolník a pachtýř v západní Evropě	274
Selská povstání a zásahy státu	279
9] VÍRA, MENTALITÉS, POZNÁNÍ A TIŠTĚNÉ SLOVO ...	286
Hon na čarodějnice	289
Zápas o lidského ducha	294
Tištěné slovo	303
Skepticismus, Galileo a rozpínající se vesmír	307
Věda a společenství vzdělanců	312
Hledání dokonalého způsobu vlády	316
10] UMĚNÍ, HODNOTA TVOŘIVOSTI A HONORÁŘE ZA VYSTOUPENÍ	323
Lidová kultura	326
Církevní hudba a městská veřejnost	329
Výtvarné umění a katolická církev v Římě	333
Budovy a symboly	340
Prostředí knížecích a královských dvorů	345
Veřejný patronát a oceňování umění	352
11] ABSOLUTISMUS A OBNOVENÍ POŘÁDKU PO ROCE 1660	358
Omezenost ústřední vlády	360
Státní regulace obchodu a průmyslu	365
Vojenská moc a daňové zatížení v habsburských zemích a ve Francii	370
Restrukturalizace v Braniborsku, Prusku a Švédsku	373
„Politický národ“ a Stuartovská monarchie v letech 1660–1688	378
Absolutismus a náboženská politika	384
12] VLÁDA A KONFLIKT NA KONCI SEDMNÁCTÉHO STOLETÍ	390
Ludvík XIV. a mezinárodní konflikt v Evropě po roce 1660	391
Obchodní rivalita v Evropě a zámoří	396
Vnitřní opozice a státní monopol násilí	401
Charakter moci a světský stát	406
Ustupující východní hranice: Rusko	411
Závěr	415
Poznámky	421
Výběrová bibliografie	447
Výběrový rejstřík	457

Chronologie hlavních událostí 1598–1700

Západ	Stř. a sev. Evropa	Východ
<p>1598: Mír ve Vervins mezi Francií a Španělskem;</p> <p>Edikt nantský chrání francouzské hugenoty;</p> <p>Filip III. Španělský (-1621)</p>	<p>Švédové sesadili Zikmunda: Karel IX. (-1611)</p>	<p>Boris Godunov carem (-1605)</p>
<p>1600: Anglická východoindická společnost</p>	<p>Giordano Bruno upálen (Řím)</p>	
<p>1602: Nizozemská východoindická společnost</p>		
<p>1603: Smrt Alžběty I.: skotský Jakub VI./I. (-1625);</p> <p>Shakespeare: <i>Hamlet</i></p>		
<p>1605: Prachové spiknutí ve Westminsteru</p>	<p>Caravaggio: <i>Smrt panny</i></p>	<p>Moskva: nepokoje, spory o trůn (-1613)</p>
<p>1606: Benátky pod papežským interdikttem</p>	<p>Mír mezi Habsburky a Tureckem;</p> <p>císař Rudolf II. (1576–1612) postupně ztrácí moc ve prospěch Matyáše</p>	<p>Bolotnikovovo povstání na Ukrajině</p>
<p>1607: Založení kolonie v Ulsteru;</p> <p>založení Virginie</p>	<p>Okupace Donauwörthu Maximiliánem Bavorským (1597–1651);</p> <p>Monteverdi: <i>Orfeo</i></p>	

Západ	Stř. a sev. Evropa	Východ
<p>1608: Francouzi založili Québec</p>	<p>Selhalo jednání sněmu v Řezné; založena Protestantská unie</p>	
<p>1609: 12leté příměří mezi Španělskem a Spoj. provinciemi; Maurové vyhnáni ze Španělska; Amsterdamská devizová banka</p>	<p>Spor o Julišsko-Klevsko; Rudolfův majestát pro české protestanty; založena německá Katolická liga</p>	<p>Švédové a Poláci v Moskvě</p>
<p>1610: Jindřich IV. zavražděn: Ludvík XIII. (–1643) pod regentstvím Marie Medicejské</p>	<p>Bedřich V. falckým kurfiřtem; Galileo používá dalekohled</p>	<p>Zikmund III. (1587–1632) Polský obsadil Moskvu</p>
<p>1611: Anglický autorizovaný překlad bible</p>	<p>Kalmarská válka: Kristián IV. (1588–1648) proti Švédsku; Gustav Adolf králem Švédska (–1632); Rudolf II. odnucen odstoupit; Sasko: Jan Jiří I. (–1656)</p>	
<p>1612:</p>	<p>Smrt císaře Rudolfa II.: Matyáš (–1619)</p>	
<p>1613: Amsterdamská burza</p>	<p>Mír mezi Dánskem a Švédskem v Knäröd; Braniborský kurfiřt konvertuje ke kalvinismu</p>	<p>Michail Romanov carem (–1645)</p>
<p>1614: Ve Francii svolány generální stavy</p>	<p>Smlouva z Xantenu rozdělila Julišsko a Klevsko</p>	
<p>1615: Nizozemci obsadili Moluky</p>		

Západ

1616: Umírá Shakespeare a Cervantes

1617: Násilný konec regentství ve Francii

1618: Synod v Dordrechtu omezuje nizozemskou církev

1619: V Haagu popraven Oldenbarneveldt;

první černí otroci v Severní Americe

1620: Bacon: *Novum Organum*;

angličtí osadníci plují do Ameriky na lodi *Mayflower*

1621: Smrt Filipa III.: Filip IV. (–1665)

1622: Ve Francii mír s hugenoty (Montpellier);

Olivares prvním ministrem Madridu (–1643)

1623:

1624: Anglo-francouzská válka;

Richelieuův vliv ve francouzské vládě roste (–1642)

Stř. a sev. Evropa

Pražskou defenestraci začíná česká válka

Smrt císaře Matyáše: Ferdinand II. (–1637);

založena Hamburská banka;

Andrea: *Christianopolis*

Bitva na Bílé hoře: „Zimní král“ ztrácí Čechy

Říše upadá do finančního chaosu, „*Kipper- und Wipperzeit*“;

Švédové dobyli Rigu

V habsburských zemích začíná rekatolizace;

opakovaná poddanská povstání (–1627)

Maffeo Barberini zvolen papežem jako Urban VIII. (–1644)

Monteverdi: *Il combattimento*

Východ

Stolbovský mír mezi Švédskem a Moskvou; švédsko-polská válka

Gábor Bethlen vpádl do Uher

Západ	Stř. a sev. Evropa	Východ
<p>1625: Smrt Jakuba VI./I.: Karel I. (–1649); smrt Mořice Oranžského, Nizozemci poraženi u Bredy;</p> <p>Grotius: <i>De jure belli ac pacis</i></p>	<p>Císař najal Valdštejna; Intervence Kristiána IV. v říši (–1629)</p>	
<p>1627: Obléhání La Rochelle;</p> <p>válka o nástupnictví v Mantově</p>	<p>Valdštejn a Tilly posunuli hranice Říše na sever; ve Švédsku (Dalarna) poddanské povstání</p>	
<p>1628: Zavražděn vévoda z Buckinghamu;</p> <p>Petition of Right (žádost o právo) v Anglii;</p> <p>Harvey: <i>De motu cordis</i></p>	<p>Valdštejn jmenován „admirálem Oceánského a Baltského moře“; upevněna švédská moc nad baltským obchodem</p>	
<p>1629: Hugenoti v Alais přijali trvalý mír;</p> <p>Anglický parlament rozpuštěn</p>	<p>Lübeckým mírem Kristián IV. opouští válku; Restituční edikt</p>	<p>Smlouva mezi Švédskem a Polskem v Altmarku</p>
<p>1630: Den zklamaných v Paříži;</p> <p>Rubens: <i>Válka a mír</i></p>	<p>Gustav Adolf vstoupil do války v Německu; Valdštejn propuštěn; epidemie moru v Evropě</p>	
<p>1631: <i>Gazette de France</i></p>	<p>Tilly vyplenil Magdeburk; Bärwaldská smlouva mezi Francií a Švédskem; Lipská konference; švédské vítězství u Breitenfeldu; von Arnim dobyl Prahu</p>	
<p>1632: Wentworth v Irsku;</p>	<p>Gustav Adolf padl u Lützenu;</p>	<p>Polsko napadeno Ruskem;</p>

Západ

velká povstání ve Francii až do 40. let

1633: Baptisté v Anglii;
Karel I. navštívil
Edinburgh

1634: V Londýně poprvé vybírána daň na výstavbu loďstva

1635: Francie a Španělsko ve válce (–1659);
založena Francouzská akademie

1636: Habsburská armáda napadla Francii

1637: Španělé ztratili Bredu;
ve Skotsku nepokoje kvůli anglikánské knize modliteb;

Descartes: *Rozprava o metodě*

1638: National Covenant: úmluva na ochranu presbyteriánství mezi Angličany a Skoty

1639: Španělské loďstvo poraženo Nizozemci u jihovýchodního pobřeží Anglie

Stř. a sev. Evropa

královna Kristina (–1654), Oxenstierna v čele (–1644);
Galileo: *Dialog*, pak souzen v Římě

Heilbronnská liga protestantů

Valdštejn propuštěn podruhé, později zavražděn; protestanti poraženi u Nördlingenu; švédská vládní reforma

Pražský mír mezi císařem a Saskem

Švédové porazili Sasy u Wittstocku

Ferdinand III. císařem (–1657);
v Benátkách otevřena opera pro veřejnost

Východ

Vladislav IV. polským králem (–1644);
expanze Ruska na Sibiř

Mír mezi Ruskem a Polskem

Ruská expedice přes Sibiř k Tichému oceánu

Západ	Stř. a sev. Evropa	Východ
<p>1640: Vzpoury v Katalánsku a Portugalsku; v Anglii tzv. krátký a dlouhý parlament (skotská invaze)</p>	<p>Bedřich Vilém braniborsko-pruským kurfiřtem (–1688): mír se Švédskem</p>	
<p>1641: Povstání v Irsku; Strafford popraven v Londýně; anglický parlament protestuje proti králi (tzv. Great Remonstrance)</p>		
<p>1642: Občanská válka v Anglii; Richelieu umírá, prvním ministrem Mazarin; Hobbes: <i>De cive</i>; Rembrandt: <i>Noční hlídka</i></p>		
<p>1643: Smrt Ludvíka XIII.: Ludvík XIV. (–1715) pod regentstvím; Španělsko poraženo u Rocroi; Westminsterský sněm</p>	<p>Dánsko-švédská válka (–1645)</p>	
<p>1644: Bitva u Marston Mooru</p>	<p>Ve Vestfálsku začala německá mírová konference (–1648); papežem Inocenc X. (–1655)</p>	<p>Toruňská konference</p>
<p>1645: Cromwell vítězí u Naseby; Laud popraven</p>		<p>Car Alexej (–1676)</p>
<p>1646: Konec první občanské války v Anglii (–1648)</p>		

Západ

1647: Vilém II. Nizozemským místodržícím (–1650)

1648: Pařížský *parlament* začal frondu (–1653);

druhá anglická občanská válka: Prideova čistka v parlamentu

1649: Karel I. popraven; Cromwell útočí na Irsko a později i na Skotsko; levellerská *Třetí dohoda lidu*

1650: V Nizozemí boj o moc až do smrti Viléma II.: Jan de Witt se chápá moci (–1672)

1651: První zákon o námořní plavbě;

Hobbes: *Leviathan*

1652: Anglo-nizozemská válka

1653: Barebonský parlament, Cromwell lordem protektorem; konec Ormée (Bordeaux), zhroucení knížecí frondy, Mazarin se vrací z exilu

1654:

Stř. a sev. Evropa

Masaniellovo povstání v Neapoli

Dánsko-švédský mír; Prahu obsadili Švédové; vestfálský mír;

Bedřich III. králem Dánska (–1652)

V celé Evropě neúroda (–1652)

Konflikt švédských stavů

Znovu se sešel říšský sněm;

v Luzernu začalo povstání švýcarských sedláků

Švédská královna Kristina abdikuje: Karel X. (–1660)

Východ

Jan II. Kazimír králem Polska (abdikoval 1668); nepokoje v Moskvě, svolán *zemský sněm*

Uloženije (ruský zákoník)

Založen Irkutsk

Nikonova reforma ruské pravoslavné církve

Chmelnického povstání na Ukrajině; polsko-ruská válka, Smolensk připadl carovi

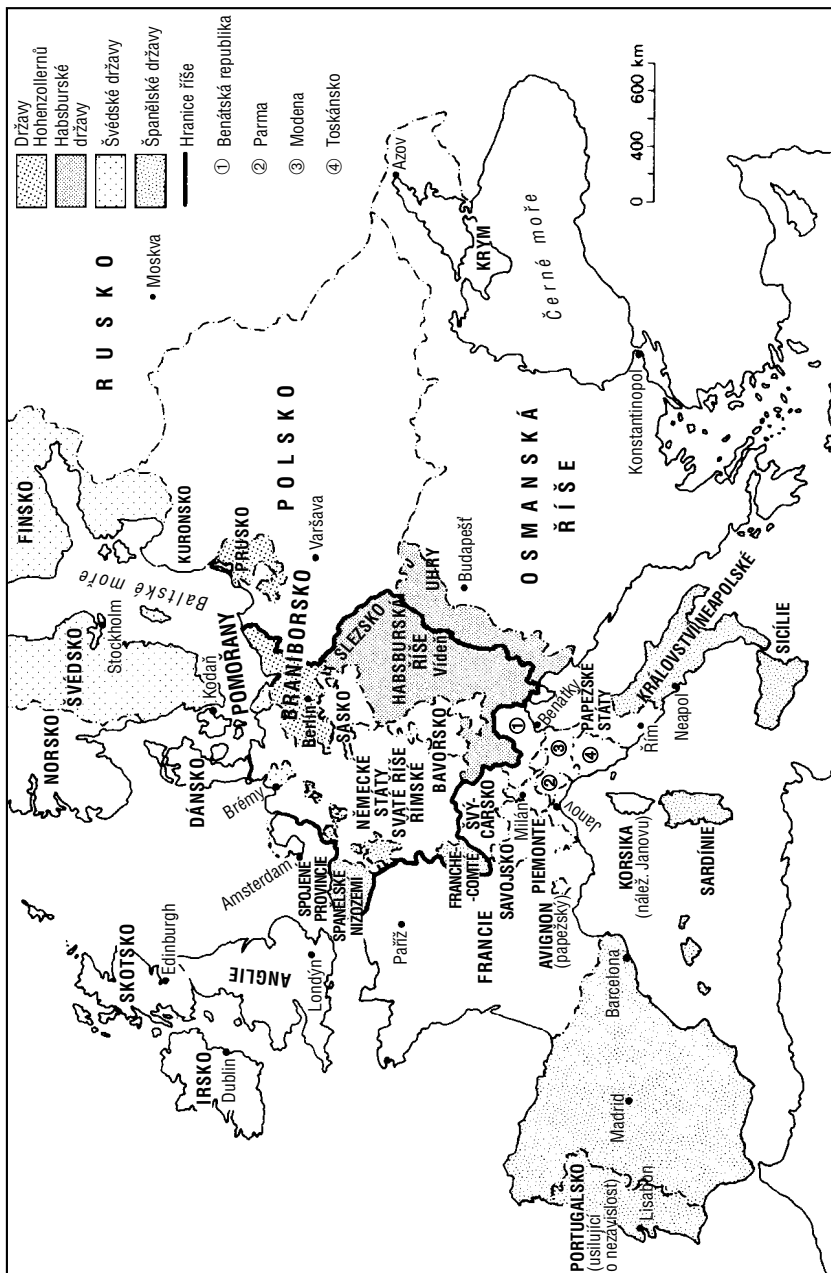
Západ	Stř. a sev. Evropa	Východ
1655: Anglo-španělská válka (–1659)	Karel X. vtrhl do Polska; papež Alexandr VII. (–1667)	
1656: v Paříži otevřena veřejná nemocnice; Huygens: kyvadlové hodiny	Sasko: Jan Jiří II. (–1680)	Mohamed Küprülü velkovezírem Osmanské říše
1657: „Ponížená prosba a rada“ Cromwellovi	Smrt císaře Ferdinanda III.; první dánsko-švédská válka	
1658: Cromwell zemřel: syn Richard jako nástupce selhal	Leopold I. císařem (–1705) druhá dánsko-švédská válka	
1659: Pyrenejský mír mezi Francií a Španělskem; Pepys: <i>Deník</i> (–1669)	V celé Evropě neúroda (–1661)	
1660: Anglická restaurace: Karel II. (–1685)	Smrt Karla X. Švédského: za Karla XI. (–1697) vládnou regent: mír s Dánskem; po převratu se dánský trůn stává dědičným	Švédsko-polská válka skončila mírem v Olivě
1661: Mazarinova smrt: ministrem Colbert (–1683)		Rusko-švédský mír v Kardisu; Ahmed Küprülü velkovezírem;
1662: Anglický tiskový zákon a „Clarendonův kodex“; Královská vědecká společnost v Londýně		V Moskvě nepokoje kvůli mědi

Západ	Stř. a sev. Evropa	Východ
1663:	Stálé zasedání sněmu v Řezně	
1664: Anglo-nizozemská válka (–1667)	Turecko-habsburský mír ve Vašváru	
1665: Mor v Londýně; Karel II. Španělský (–1700)	Dánský královský zákon	
1666: Louvois fr. ministrem války; velký požár Londýna; Molière: <i>Misanthrop</i>		Schisma v ruské pravoslavné církvi
1667: Milton: <i>Ztracený ráj</i> ; francouzská válka o dědictví španělské ve Flandrech (–1668); La Reynie velitelem pařížské policie		Andrušovský mír mezi Polskem a Ruskem; povstání Stěny Razina
1668: Mír v Cáchách mezi Španělskem a Francií; Rembrandt: <i>Židovská nevěsta</i>	Grimmelshausen: <i>Simplicissimus</i>	
1670: Tajná doverská smlouva; Spinoza: <i>Tractatus theologicus</i>	Smrt Bedřicha III.: Kristián V. (–1699)	V Uhrách potlačeno Wesselényiho povstání
1672: Francouzsko-nizozemská válka (–1678): de Witt zabit, moc převzal Vilém III. Oranžský; zast. angl. min. financí		Kozácko-turecký vpád do Polska
1673: V Anglii schválen zákon o služební přísaze (Test Act)		

Západ	Stř. a sev. Evropa	Východ
1674: Westminsterský mír: Anglie vystoupila z války	Švédský vpád do Německa	Jan Sobieski polským králem (–1696)
1675: Přestavba katedrály sv. Pavla; potlačeno povstání v Bretani	Švédové poraženi u Fehrbellinu; dánsko-švédská válka (–1679); pád Griffenfelda (Dánsko);	
1676:	Papež Inocenc XI. (–1689)	Fjodor III. carem (–1682), regentství;
1677: Vilém Oranžský si bere princeznu Marii Stuartovnu; Spinoza: <i>Etika</i>		Kara Mustafa velkovezírem;
1677: Vilém Oranžský si bere princeznu Marii Stuartovnu; Spinoza: <i>Etika</i>		Rusko-turecká válka (–1681)
1678: Mírem v Nijmegen končí válka na západě; „Papežské spiknutí“ v Anglii	Hamburská opera	
1679: Habeas Corpus Act (zákon na ochranu osobností); v Anglii krize kolem zákona vylučujícího Jakuba II. z nástupnictví; porážka skotských presbyteriánů	Konec válek na severu Evropy	
1680: Začaly „reunie“ na francouzské rýnské hranici; Purcell: <i>Dido a Aeneas</i>	Sasko: Jan Jiří III. (–1690); ve Švédsku přezkoum. regentství: posílení koruny; selské bouře v Čechách	

Západ	Stř. a sev. Evropa	Východ
1681: Francouzi obsadili Štrasburk		
1682: Čtvero článků začíná konflikt francouzské církve s papežem; francouzský dvůr se stěhuje do Versailles	Thökölyovo povstání v Uhrách; tzv. <i>reduktion</i> ve Švédsku	Petr I. carem (–1725) za Sofina regentství
1683: Francouzsko-španělská válka; Colbert umírá: hlavním ministrem Louvois	Neúspěšné obléhání Vídně Turky; vydán dánský zákoník	Rakousko-polská válka proti Turkům (–1699)
1684: Mír v Řezně		
1685: Karel II. zemřel: Jakub II./VII. (–1688); Argyllovo a Monmouthovo povstání; zrušen edikt nantský, exodus hugenotů z Francie		
1686: Augšpurská liga proti Ludvíku XIV.		
1687: Ludvík vyobcován z církve; Newton: <i>Principia mathematica</i>	Turci poraženi u Moháče; Habsburkové rozšířili svou moc nad Uhrami (Prešpurský mír)	
1688: Francie začala válčit s augšpurskou ligou (–1697); Vilém se vylodil v Anglii a Jakub uprchl do Francie	Bedřich III. braniborsko-pruským kurfiřtem (–1713)	Turci ztratili Bělehrad
1689: Korunovace Viléma a Marie: vydáno Prohlášení práv (Bill of Rights);	Francouzi vydrancovali Falc	Car Petr I. začal vládnout

Západ	Stř. a sev. Evropa	Východ
Anglie se zapojila do války s Francií;		
Hugenotské povstání v jižní Francii;		
Jakub se vylodil v Irsku;		
Locke: <i>Dvě pojednání o vládě</i>		
1690: Jakub II. poražen u řeky Boyne		Mustafa Küprülü obnovuje tur. síly
1691: Louvois zemřel	Sasko: Jan Jiří IV. (–1694)	
1692: Masakr v Glencoe	Hannover kurfiřtstvím	
1693: Státní dluh v Anglii vyrovnán	Dovršen absolutismus ve Švédsku	
1694: Ustavena Anglická banka;	Sasko: August Silný (–1733);	
hladomor téměř po celé Evropě (–1697)	založena universita v Halle	
1695: Konec cenzury v Anglii		
1696: Bayle: <i>Dict. historique</i>		Petr I. získal Azov
1697: Rijswickým mírem končí válka na západě	August také králem Polska; Karel XII. švédským králem (–1718)	Habsburkové porazili Turky u Zenty; cesta Petra I. po západních zemích
1698: Španělsko podepisuje smlouvu o dělení; Fénelon: <i>Telemach</i>		Petr potlačil povstání „strelců“
1699: Neúspěch skotského darienského plánu; Vauban: <i>Dîme royale</i> (dosud nepublikováno)	Karlovičským mírem končí válka s Turky; Bedřich IV. Dánský (–1730)	
1700: Vyměření španělských Habsburků	Severní válka (–1721)	

Mapa 2 Evropské státy v r. 1660

1] Třicetiletá válka ve střední Evropě

První polovina sedmnáctého století byla obdobím tak rozsáhlých a souvislých bojů, že zpusťošení unikla jen malá část Evropy. Motivy hlavních protagonistů byly od té doby mnohokrát zkoumány, nesčetněkrát se diskutovalo o celkovém významu náboženských, hospodářských a diplomatických faktorů a opakovaně se reviduje rozsah materiálních škod a dlouhodobých důsledků. Byla už dokonce zpochybňována i samotná existence souvislé „třicetileté války“ mezi lety 1618 a 1648.¹ Aniž by odmítali užitečnost takového revizionismu, historikové se v poslední době soustřeďují spíše na podrobné studie jednotlivých regionů i menších územních celků Svaté říše římské. Cílem je získat důkladnější analýzy, které by více odpovídaly územní roztržitosti, která se stala za války a po ní dominantním rysem říše. Zajímavé je, že mnohé z těchto studií² konstatovaly přetrvávající vitalitu a pozitivní rysy říšského uspořádání ještě po roce 1648. To, co dřívější generace historiků označovaly po vzoru jedné z kontextu vytržené věty z Pufendorfova *De statu imperii Germanici* z roku 1667 za monstrózní středověký konstituční anachronismus, zůstávalo ve skutečnosti volnou, ale v mnoha směrech užitečnou spojeneckou strukturou, která byla schopna ochránit nezávislost a bezpečnost menších států, přinejmenším v západních a jihozápadních oblastech říše. Stalo se zřejmé, že vyvozovat obecné závěry o příčinách a důsledcích války v měřítku celé říše nemá smysl: situace se extrémně lišila region od regionu a soudobí pozorovatelé psali, stejně jako pozdější generace historiků, ovlivněni nejrůznějšími politickými a osobními motivy, které se nám dnes nemusí jevit úplně objektivní.

Třicetiletou válku lze tudíž zkoumat z mnoha hledisek. Můžeme ji nahlížet, spolu s francouzským meziválečným historikem Pagèsem, se Steinbergem nebo Poliškým,³ jako nejvýznamnější evropský konflikt, ba snad jako první „všeobecnou válku“. Zahrnovala nejenom střetnutí mezi habsburskými císaři a jejich odbojnými poddanými v letech 1618 až 1635, ale také rozhodující stadium dlouhodobého konfliktu mezi vládnoucími dynastiemi Francie a oběma větvemi habsburské rodiny. S tím úzce souviselo také francouzské hledání „bezpečných“ hranic (které díky Ludvíku XIV. pokračovalo ještě dlouho poté), španělské úsilí zachovat si svoje državy v severní Itálii a druhá fáze nizozemského boje za nezávislost na španělských Habsburcích v letech 1621 až 1648. Do války rovněž spadaly snahy různých knížat (a jejich

duchovních či laických rádců) podpořit nebo naopak zamezit šíření katolické protireformace, konsolidovat nebo potlačit kalvinismus v německých zemích i jinde nebo ochránit luteránství před oběma těmito směry. To leckdy vedlo k růstu expanzivního absolutismu mezi říšskými knížaty a ten neustále měnil politickou strukturu střední Evropy. K těmto scénářům musíme přidat chronickou rivalitu mezi Dánskem a Švédskem; soupeření mezi Švédskem, Polskem a Moskvou; a podíváme-li se na hospodářské dějiny doby, nelze opominout střet strategických a obchodních zájmů na Baltském moři mezi Nizozemci, Angličany a dalšími; nemluvě o soupeření v zámoří, které se soustřeďovalo především kolem defenzivní a čím dál tím nejistější pozice španělské říše. Když uvážíme všechny tyto čisté dvoustranné konflikty, je skoro překvapením, uvědomíme-li si, že uhersko-turecká hranice byla krátce po roce 1606 relativně klidná, ačkoli hnutí Sedmihradska za nezávislost vedené Gáborem Bethlenem (občas ve spojení s útočníky ze severu) opakovaně dělalo Habsburkům starosti. Je zkrátka neoddiskutovatelné, že žádné jednoduché vysvětlení příčin a důsledků třicetileté války nemůže vystihnout to, co bylo ve skutečnosti sledem často vzájemně nijak nesouvisejících konfliktů.

Pro historiky této války je však hlavním problémem především nedostatek nových studií o praktickém dopadu konfliktu na regionální úrovni. Těch několik prací, které jsme zmínili, je osamoceno v badatelském vzduchoprázdnu, a dokud nebude dokončen výzkum v jednotlivých oblastech, včetně těch, které leží východně od Labe, bude těžké proniknout pod vznešenou slupku vysoké dynastické politiky. Stále toho víme málo například o administrativní a hospodářské situaci v mnoha částech říše, o postojích veřejnosti a o dopadu války na nižší společenské vrstvy, o vnitřní situaci klíčových měst, jako byl Štětín nebo Magdeburk, nebo o konkrétních výsledcích tažení, jako byla tažení Švédů do Saska po roce 1635.

Střední Evropa před rokem 1618

Přestože říše neodpovídala evropskému ideálu silné a centralizované monarchie sedmnáctého století, její instituce nebyly tak neživotaschopné, když se na ně díváme pod zorným úhlem stabilního konzervatismu. Avšak na počátku tohoto období to začalo v soukolí říše skřípat vinou jurisdikčních a soudních sporů, které vyvolávalo politické zneužívání konfesních rozdílů. Augšpurský mír v roce 1555 akceptoval rozdělení Německa mezi katolictví a luteránství, takže víra každé země byla ponechána na rozhodnutí jejího panovníka, a uznal sekularizaci církevního majetku, k níž došlo do roku 1552 v luteránských oblastech. Dodatečný císařský edikt, tzv. církevní rezervace,

stanovil, aby vládce každého nezávislého církevního teritoria (například kníže-biskup) ztratil své léno a výsady, pokud změní víru, tak aby zůstaly katolické, dokud nebude zvolen jeho nástupce. Navzdory tomu, že byl tento edikt připojen k mírové smlouvě, protestanti s ním nesouhlasili. Přesto s ním mlčky uzavřeli jakési příměří, neboť jim tajné říšské prohlášení zaručilo, že se nebude uplatňovat na ta církevní léna, která protestantství už praktikují. Nakonec se však církevní rezervace stala ústředním bodem konfesních sporů, a to když po roce 1582 významně stouply vyhlídky na sekularizaci církevního majetku. I tam, kde se uznávalo, že protestant může působit jako „administrátor“ čili dočasný správce diecéze nebo prebendy, zůstávala sporná otázka jeho přesných práv a oprávnění (šlo především o volební právo do *Reichstagu* čili říšského sněmu). Brzy byla zpochybňována i platnost *ius reformandi* (práva na reformaci) pro říšská města, která byla roku 1555 katolická. Navíc nebyla formálně uznána rostoucí síla kalvinismu.

Postoje se na všech stranách zatvrdily teprve v posledních desetiletích šestnáctého století. Císař Rudolf II. (1576–1612), ačkoli podle měřítek své doby byl sotva „ortodoxní“, ba ani normální, nebyl v náboženských otázkách tak rozpolcený jako jeho otec Maxmilián II. Ten byl navzdory stálému tlaku habsburské rodinné tradice obviňován z tajného luteránství a toleroval šíření protestantismu dokonce i v rakouských a českých zemích, kterých se augšpurský mír netýkal. Následkem toho se kalvinismus a novokřtěnství bez překážek rozšířily do východních oblastí habsburské monarchie. V osmdesátých letech už byla Morava a Lužice skoro úplně luteránská, habsburské Uhry téměř celé pod vlivem té či oné větve protestantství a dokonce i v Horních a Dolních Rakousích skomíral katolicismus natolik, že si jeho záchrana žádala ráznou akci. Na Rudolfa vyvíjeli čím dál větší tlak bavorští Wittelsbachové, kteří od roku 1569 podporovali tridentský protireformační katolicismus a kteří mu zůstali věrni i za dlouhé vlády ostře absolutistického knížete Maxmiliána I. (1591–1651). Působení jezuitů a kapucínů v jižních oblastech říše (tak účinné díky vzájemnému soupeření) rekatolizační snahy povzbudilo, takže po roce 1578 Rudolf nařídil vyhnat protestantské kazatele z Vídně a jinde omezil svobodu víry řadou nařízení. Tento trend nedokázalo zvrátit ani povstání rakouských poddaných v roce 1595. Sílíci vládní opatření vůči protestantům však budila během prvního desetiletí sedmnáctého století vzrůstající vlnu odporu mezi stavy v provinciích a v Uhrách vedla dokonce k otevřené vzpouře. Rudolfova rostoucí duševní indispozice způsobila rodinnou roztržku a vedla jeho mladšího bratra arcivévodu Matyáše k otevřenému pokusu převzít moc. V roce 1608 se bratři spolu smířili, ale stavy v habsburských zemích tak jako tak získaly řadu politických a náboženských ústupků. Rudolfův majestát, nejvýznamnější z nich, zaručil v roce 1609 českým stavům náboženskou svobodu (a Matyáš ji později potvrdil).

Mezi protestanty už hlavní nebezpečí nepředstavovali luteráni, nýbrž kalvinismus. Lutherovi následovníci se rozpadli do dvou vzájemně nesmiřitelných skupin, přičemž fundamentalistická, tzv. gnesioluteránská větev vítězila v mnoha částech Německa nad liberálnějšími, ale méně důraznými filipovci, následovníky Filipa Melanchtona. Princip svornosti, kterého se podařilo dosáhnout v letech 1578–1580, se snažil obnovit jednotu luteránství, ale dosáhlo se jí za cenu příklonu k úzkoprsé a neinspirativní fundamentalistické ortodoxii, kterou zmítalo teologické frakcionářství. Pro luteránství bylo významné, že uznávalo světskou nadřazenost státu nebo knížete. To poskytlo náboženské ospravedlnění onomu druhu konzervativní a defenzivní bojovnosti, jaký provozovali obzvláště saští kurfiřti na přelomu století. Naopak kalvinismus (jak se již ukázalo ve Francii a Nizozemí) byl politicky poddajný mnohem méně, a jelikož nebyl povolen augšpurským mírem, představoval pro stávající náboženskou rovnováhu největší hrozbu. Presbyteriánský způsob organizace církve byl zřejmě příliš decentralizovaný, než aby vyhovoval erastiánské náladě většiny Německa, nicméně reformovaná a kalvínská teologie tu získala několik významných opěrných bodů. Po roce 1556 se uchytila ve Falci a začátkem sedmnáctého století se rozšířila mezi vládnoucími rody řady menších území, včetně Nasavska, Anhaltska, Hessenska-Kasselska (kde lankrabě Mořic založil roku 1604 marburskou univerzitu jako kalvinistické centrum), Württemberska a konečně 1613 do samotného Braniborska. Tato knížata byla čím dál tím více znepokojena tím, co jim připadalo jako poraženectví luteránských knížat v říšském sněmu, zvláště když se hlasovalo o vypsání berně na financování armády proti Turkům. Obávali se, že by císař mohl tyto jednotky stejně tak dobře použít proti protestantům. Jasným varováním bylo úspěšné použití vojenských prostředků k obnovení katolicismu v Kolíně mezi lety 1582 a 1588 na žádost člena wittelsbašské rodiny; zatímco v některých dalších městech, jako ve Štrasburku v roce 1604, se museli protestanti bez odporu vzdát tváří v tvář přesile.

V prvních letech sedmnáctého století byla už většina říšské správy politicko-náboženskou konfrontací v podstatě paralyzována. V říšském sněmu (*Reichstag*) to bylo obzvláště patrné. První z jeho tří kurií, kurfiřtské kolegium, se skládalo z arcibiskupa mohučského (který mu také předsedal), arcibiskupů trevírského a kolínského, falckraběte rýnského, vévody saského, markraběte braniborského a českého krále. Prvních šest z nich (tedy pokud nepočítáme habsburského krále českých zemí, který byl zároveň císařem Svaté říše římské) často fungovalo jako kurfiřtská rada, bez jejíhož souhlasu nemohl být říšský sněm svolán. Tato rada také určovala znění volební kapitulace, kterou musel přijmout každý Habsburk při přebírání císařského úřadu, a měla právo předkládat takové návrhy, jaké nižší kurie nemohly. Byla však rozdělena rovným dílem mezi katolíky a protestanty a tí zase mezi lute-

rány a kalvinisty. Druhé kurii, říšskému knížecímu kolegiu (*Reichsfürsten*), které nemělo volební právo, předsedal zástupce Habsburků a tíhlo spíše na katolickou stranu. Tato kurie byla při projednávání některých práv a privilegií zvláště náchylná k procedurálním obtížím, jelikož jejich asi sto hlasujících delegátů reprezentovalo značný počet rozdílných zájmů (některé hlasy náležely společně skupině menších územních celků, z nichž každý zde směl mít reprezentanta v pozici pozorovatele). Třetí kurie, složená z 51 svobodných říšských měst, měla protestantskou většinu, ale směla pouze přijímat nebo zamítat rozhodnutí už přijatá horními dvěma kuriami a císařem. Celkové tempo práce říšského sněmu bylo i v jeho nejsvětějších okamžicích přinejlepším pomalé, avšak roku 1603 se téměř zastavilo, protože se zavedlo hlasování podle náboženských bloků, kde *corpus catholicorum* a *corpus evangelicorum* stála proti sobě. Politické události brzy jakoukoli možnost kompromisu vyloučily. Například v roce 1606 vypukly v říšském městě Donauwörthu nepokoje mezi protestantskými měšťany a malou skupinkou katolických rodin podporovanou benediktinskými mnichy a jezuiti. Maxmilián Bavorský toho v roce 1607 s císařovým pozhánáním využil jako záminku, aby město s pětitisícovou armádou obsadil, vnutil mu katolicismus a vymáhal pak tak vysoké reparace, že město nemělo šanci se osvobodit. Když se v roce 1608 sešel říšský sněm a toto porušení kompromisu z roku 1555 nepotrestal, Falc opustila na protest sněm a mnoho protestantských delegátů ji následovalo. Další zasedání říšského sněmu se sešlo v roce 1613, ale to už se jen potvrdilo, že tato instituce není schopná dál plnit svoji funkci. S výjimkou schůze v roce 1640 sněm jako celek až do samého konce války nefungoval.

Systém říšského soudnictví byl těmito spory také přímo zasažen, protože mnohé z nich končily před nejvyšším soudem říše (*Reichskammergericht*, říšský komorní soud). Neúnosná délka procesů vedla císaře, aby předával případy habsburskému odvolacímu soudu, tj. dvorské říšské radě (*Reichshofrat*), ale protestanti takové posílení katolické jurisdikce odmítali uznat. Následkem toho pak už nezůstal žádný způsob, jak řešit spory na nejvyšší úrovni v rámci zákona.

Předvídatelným důsledkem bylo vytvoření ozbrojených táborů na obou stranách. Auhausenskou unii založila v květnu 1608 skupina převážně kalvínských panovníků pod vedením ambiciózního rádce falckého kurfiřta, prince Kristiána z Anhaltu. Tuto Unii však oslabovala nepřítomnost jistých luteránských knížat, především saského Jana Jiřího (který byl pod vlivem svého ostře protikalvínského dvorního kazatele Matyáše Hoë van Hoënegga), a nejednotnost, která ji začala sužovat už před rokem 1618. Katolická knížata zatím v roce 1609 oživila starou mnichovskou Ligu a postavila do jejího čela rázného Maxmiliána Bavorského. Ale i ona měla trhliny, o čemž svědčí fakt, že císař se k ní z politických důvodů nepřipojil. Obě aliance byly už roku 1609

vystaveny zkoušce v podobě vleklého sporu o nástupnictví v knížectvích Jüličsko, Klevesko, Mark, Berg a Ravensberg na severozápadě Německa, kde se svářilo několik pretendentů. Následovala složitá, dalekosáhlá dynastická rošáda. Unie navázala styk s francouzským Jindřichem IV., který měl zájem na vypuzení Habsburků od Rýna a ze severní Itálie, a válce zabránilo teprve na poslední chvíli Jindřichovo zavraždění a *de facto* okupace sporných teritorií spojenými protihabsburskými silami. Spor opět vzplanul, když byl jeden z pretendentů obrácen na katolickou víru a získal podporu Ligy, zatímco další, braniborský kurfiřt Jan Zikmund, přestoupil roku 1613 ke kalvinismu (aniž by se však pokusil použít svého *ius reformandi* na své zapřísažhle luteránské poddané). Účast španělského vojevůdce Spinoly, rodáka z Janova, a jeho hrozivé flanderské armády na jedné straně a účast Mořice Oranžsko-nasavského v čele nizozemských sil na straně druhé vytvořila okamžitě nebezpečí mezinárodní eskalace konfliktu, čemuž zabránilo jen zprostředkování a rozdělení oněch knížectví (smlouva z Xantenu, 1614).

Mezinárodní důsledky náboženského konfliktu mezi německými knížaty už přirozeně nešlo nijak zakrýt, zvláště ne poté, co říšské instituce očividně ztratily schopnost takové problémy řešit a čelit vnějšímu ovlivňování. Nějaké oživení říšských institucí by však už stejně nemělo žádný výsledek. Císař Matyáš (1612–1616) sám nebyl aktivní vůdce a jeho nejvlivnější rádce, Melchior Khlesl, vídeňský biskup a kardinál, nemohl realizovat své velkolepé plány na uspořádání konference, která by urovnala spory uvnitř Německa, dokud Maxmilián Bavorský trval na svém bojechtivém stanovisku. Roku 1617 se stalo horkou otázkou dokonce i nástupnictví na samotném císařském trůnu, komplikované navíc vědomím, že nizozemsko-španělské příměří z roku 1609 vyprší v roce 1621: Španělsko pak tudíž bude mít své hlavní zájmy v Německu, především v oblastech důležitých pro zajištění bezpečnosti „španělské cesty“ ze severní Itálie do Nizozemí.⁴

České země a Rýn (1617–1628)

Bez ohledu na jasné politické souvislosti či dokonce menší politické střety ve střední Evropě se nezdálo příliš pravděpodobné, že by se české povstání mohlo stát příčinou velké války. České země přijímaly Habsburky jako volené krále už skoro sto let a konstituční snahy českých stavů se mimo habsburské země neseťkávaly se sympatiemi. Spory mezi knížaty a místními stavy byly na přelomu století běžné všude, ale zřídka měly nějakou zásadní dohru. Bavorští vévodové svým stavům pevně utáhli otěže koncem šestnáctého století, ale jinde, například ve Württembersku a Saském kurfiřtství, si stavy na začátku sedmnáctého století i později uchovaly vliv na vybírání a rozdělová-

ní daní, na náboženské otázky i na vedení válek. Habsburská politika vůči českým stavům mohla být proto nahlížena jako jeden z mnoha případů plánovitého upevňování státní moci v zemi, která se koncem šestnáctého století těšila značné hospodářské prosperitě. Nesporným faktem je, že Rudolfův majestát z roku 1609 učinil početným husitským, luteránským, kalvínským a ostatním komunitám zemi Koruny české značné ústupky, takže se cítily bezpečnější před protireformací (především před jezuitou), a vytvořil tak velmi složitou ústavní situaci. Avšak pomineme-li náboženské zájmy, rozpory nebyly jasně vyhraněné: Rudolf II. si osobně zvolil Prahu jako hlavní a sídelní město, a i poté, co se stal výstředním samotářem, byla většina české šlechty stále s Habsburky svázána poutem věrností nebo, jako v případě českého kancléře Zdeňka z Lobkovic, osobními zájmy.

Teprve v posledních letech Matyášovy vlády se začaly české nároky ukazovat v hrozivějším světle. Arcivévoda Ferdinand, vychovaný jezuitou a nakloněný španělské klíče u dvora, demonstroval své protireformační odhodlání už od roku 1595 jako vládce Štýrska a Korutan. Českým králem v roce 1617 a uherským o rok později byl uznán teprve po těžkém nátlaku Vídně. Záměr Habsburků zničit v Čechách náboženský kompromis z roku 1609 byl tou dobou už jasný: cenzura, zavírání protestantských kostelů a jiné formy diskriminace nakonec přinesly odpověď opozice v podobě svolání sněmu protestantů do Prahy v roce 1618, jak to umožňoval Rudolfův majestát. Když císař zamítl jejich petici a když se ukazovaly další známky nerespektování práv zaručených v roce 1609, sněm vyslal delegaci do sídla místodržícího na Pražský hrad. Po jakémisi symbolickém „slyšení“ byli oba místodržící, Martinic a Slavata i s protestujícím písařem obřadně vyhozeni z vysokého okna. V tom nebylo možné nevidět politickou výzvu.

Po pražské defenestraci⁵ následovaly v náležitém pořadí tyto kroky: na základě Rudolfova majestátu byla založena konfederace zemí Koruny české (včetně Moravy, Slezska a obou Lužic) a protestantům i katolíkům se zaručila svoboda vyznání (jezuité však byli zakázáni). Došlo k ustavení direktoria a armády vedené hrabětem Matyášem z Thurnu. Byla vydána apologie, která měla v zahraničí vysvětlit důvody vzpoury, a rozběhlo se navazování diplomatických kontaktů. Povstání se záhy rozšířilo i do Horních a Dolních Rakous a získalo cennou podporu, zejména od Gábora Bethlena ze Sedmihradska. Když císař Matyáš v březnu 1619 zemřel, sesadil generální sněm stavů zemí Koruny české formálně Ferdinanda a zrušil tak svůj dřívější souhlas s jeho kandidaturou. Místo něj si za krále zvolili kalvínského falckého kurfiřta Fridricha V. To byla osudová chyba: Fridricha s Čechami nic nespojovalo, v zahraničí ho neuznávali a navíc byl ovládnut ctížádostivým a bojechtivým knížetem Kristiánem z Anhaltu, jelikož sám postrádal politické schopnosti. Nejenže tím byla hozena rukavice císaři a španělským velmocenským

zájmům na Rýně; je také příznačné, že ačkoli rebelové získali jistou podporu stavů z ostatních habsburských zemí, reakce zbytku říše zůstala vlažná. Až na vévodu savojského, který dal několik jednotek k dispozici nájemnému dobrodruhovi Ernstu von Mansfeldovi, vojevůdci evangelické Unie, podpora většiny knížat se omezila na slovní projevy sympatií. A vskutku; když byl Ferdinand 28. srpna 1619 – jednomyslně – zvolen císařem, slíbila mu pomoc nejen španělská vláda a Maxmilián Bavorský (poskytl silnou armádu pod velením veterána vlámského původu Jana T'Serclaese von Tillyho), ale přiklonil se k němu také luteránský saský kurfiřt Jan Jiří, který měl zájem o území v Lužicích na východě, kde měl hranice s Čechami. Roztříštěnost říšských protestantů mezi kalvíny a luterány, pasivita Unie (a po úvodní porážce i Mansfeldova), chaos mezi opozičními skupinami v habsburských zemích a politická krátkozrakost samotného Fridricha (a v jistém smyslu také jeho švagra Jakuba VI./I., krále skotského a anglického), to všechno přispělo k rozpadu českého povstání. Bitva na Bílé hoře v listopadu 1620 a útěk „zimního krále“ fakticky ukončily válku a vydláždily cestu ráznému nastolení habsburské vlády.

Mezinárodní izolace spolu s povážlivou neschopností překonat vnitřní rozpory a získat lidovou podporu venkovského obyvatelstva vedla k tomu, že mezi českými vůdci a jejich převážně šlechtickými sympatizanty se rychle šířilo rozčarování. Avšak způsob, jakým Habsburkové využili této příležitosti k zavedení absolutismu v zemích Koruny české, je mezi historiky dodnes předmětem diskusí. Podnícen španělskou stranou a mnoha duchovními u dvora, schválil Ferdinand ustavení komisi, které měly zabavovat majetek osob spjatých s povstáním a majetek rostoucího počtu uprchlíků, kteří odcházeli do sousedních protestantských zemí, jako bylo Sasko nebo Slezsko. 21. června 1621 se konala poprava 27 šlechtických vůdců povstání, a přestože byla v lednu 1632 vyhlášena všeobecná amnestie, místodržící Lichtenštejn uvaloval dál sankce na ty příslušníky stavů, kteří se nepostavili proti direktoriu. Za rok a půl se kolem 680 šlechtických rodů v Čechách a 250 na Moravě, stejně tak jako mnoho měšťanských rodin, stalo obětí konfiskací a dalších majetkových postihů, které měly doplnit habsburskou pokladnu. Ve skutečnosti na nich zbohatli jiní.

V příštích desetiletích byla vyvlastněna více než polovina z celkového počtu panství v Čechách, zejména těch velkých. Prospěch z toho měla hlavně řada mocných českých katolických rodů, včetně Lichtenštejnů, Lobkoviců a těch dvou skoromučedníků Martinice a Slavaty, a dále někteří cizinci jako Eggenbergové a celá řada žoldnéřů. Dalším zbohatlíkem byl nenasytný Albrecht z Valdštejna (Wallenstein), rodilý český feudál, který přeběhl na stranu Habsburků a tou dobou už hrál ve službách Ferdinanda II. významnou roli jako vojevůdce a vojenský dodavatel: získal pozemky o hodnotě 1,9 mili-

onů zlatých. Svůj majetek byli donuceni prodat i ti nekatoličtí majitelé půdy, kteří nebyli do povstání nijak zapleteni, a v Praze tresty postihly bez rozdílu nejen protestanty, ale i katolíky, protože řada z nich podporovala rebely. Konfiskace, vlastně řízené drancování a vojenské rekvizice nejenom že způsobily rapidní inflaci, ale také srazily ceny nemovitostí k nule. Hospodářské škody na venkově i ve městech byly tím horší, jak se příliv dobrodruhů a věřitelů koruny snažil využít situace. Jakéhosi zdání administrativního řádu se podařilo dosáhnout teprve v roce 1623, kdy také zavedení závratně vysokých daní zahájilo období rostoucí měnové nestability.

Když se Ferdinand v Čechách rozhodl pro politiku naprostého vymýcení kalvinismu od roku 1621 a od roku 1622 luteránství, měl podporu vídeňského papežského nuncia Karla Carafy i jiných. Tento proces v roce 1624 zasáhl i Moravu. Ačkoliv poddaní nebyli postiženi hned od počátku, reagovali na rekatolizační program a zvyšující se daňovou zátěž v letech 1621, 1622 a 1624 pokusy o vzpouru. V roce 1627 se dalšímu povstání dokonce dostalo podpory z Dolního Saska, přesto i ono skončilo neúspěchem. Obnoveným zřízením zemským, které bylo vyhlášeno v Čechách roku 1627 a na Moravě o rok později, formálně skončilo náboženské soužití. Tento ústavní dokument také učinil českou korunu dědičnou v habsburském rodě a práva stavů oklestil natolik, že tím byla vlastně nastoupena cesta k absolutismu (pokud tím nebyl nastolen rovnou).

Slezsko vyvázlo o něco lépe, protože leželo v blízkosti Lužice a kurfiřtského Saska, takže omezit brutalitu náboženského postupu bylo nutné, nechťeli si císař zneprátelel kurfiřta Jana Jiřího. To však byla zřejmá výjimka, protože i v ostatních zemích Ferdinand zavedl přísnější linii, snad pod vlivem svého bojovného jezuitského zpovědníka Lamormaina.⁶ Přijal represivní opatření, kterými chtěl obnovit katolicismus v tou dobou už převážně protestantských provinciích a zajistit si přímější kontrolu nad dědičnými zeměmi. Místodržící Adam z Herbertsdorffu dal důsledky tohoto náboženského absolutismu pocítit i Horním Rakousům, které dočasně spravoval Maxmilián Bavorský, aby pokryl svoje válečné výdaje. O Velikonocích 1626 tu vzplálo selské povstání, poté co byla skupina protestantských vůdců donucena losovat, kdo z nich bude oběšen za demonstraci proti vyhnání protestantských kazatelů. Všem nekatolíkům bylo nařízeno přestoupit na víru nebo opustit zemi. Dobře organizovaná armáda rolníků vedená Štěpánem Fadingerem z Fatinghofu a rozezlená náboženskou perzekucí i rabováním bavorské armády, ovládla kromě Lince celou provincii. Navzdory sympatiím některých šlechtických rodů a přes mnohá vítězství nad bavorskými silami byli nakonec povstalci zmasakrováni osmitisícovou Pappenheimovou armádou. Ani vyhlídka na další rebelie Ferdinanda neodradila a v roce 1627 nechal vyhnat všechny protestantské kazatele a učitele i z Dolních Rakous. Následujícího roku byl vydán

příkaz, aby se všichni šlechtici, kteří do roka nepřestoupí na víru, vystěhovali z vnitřních Rakous. V rakouské části habsburské monarchie celkem v tomto období prodalo své majetky a emigrovalo kolem 100 000 uprchlíků.

Nejnovější výklady ukazují, že politická a pozemková elita Čech se z dlouhodobého hlediska změnila méně, než se dříve myslelo, a to především díky schopnosti nejmocnějších katolických rodů přizpůsobit se novému režimu a tím si ho nakonec přizpůsobit svým zájmům.⁷ To však nic nemění na skutečnosti, že tvrdost habsburského postupu v Čechách a do menší míry na Moravě byla zřejmá i podle měřítek tehdejší drsné generaci, která byla zvyklá brát snášenlivost jako známku slabosti. Odhadovaný počet 150 000 uprchlíků, kteří emigrovali z Čech, dává sám o sobě představu o podmínkách, jaké vytvořila nesmiřitelnost a cynismus vlády spolu s armádní svépomocí.

Tato léta s sebou přinesla také další druh hospodářských zmatků. Značnou část Evropy postihlo na začátku dvacátých let sedmnáctého století rozvrácení měny. S válkou to souviselo jen částečně a vzdáleně, ale politická nestabilita v říši přispěla k období značně divoké inflace a nekontrolovaných spekulací, zvanému podle čachrování s ražbou mincí „*Kipper- und Wipperjahre*“ (léta znehodnocených mincí). Vyrojila se spousta soukromých a panenských mincoven, které zaplavovaly trh měděnými i cínovými mincemi čím dál tím menší skutečné hodnoty. Chudší městské vrstvy byly postiženy zvláště těžce, protože obvykle neměly možnost opatřit si zboží výměnným obchodem. Mezinárodní obchod byl však zasazen také silně, protože směnné kurzy se vymykly jakékoli kontrole. Docházelo k ne sice častým, ale o to intenzivnějším nepokojům; k takovým došlo například v braniborských městech, když se po nich požadovalo, aby platila daně ve staré pevné měně. Na mincovních ediktech vévody Fridricha III. Holštýnsko-Gottorpského a Kristiána IV. Dánského je vidět, jak úzkostlivě se knížata snažila zabránit těm nejhorším projevům destabilizace.⁸ Avšak ti, co se dostali k moci v Čechách, využili situace s neuvěřitelným cynismem: nejrozsáhlejší podvod byl spáchán v letech 1621–1623, kdy mincovní konsorcium v čele s Lichtenštejnem, Valdštejnem, jeho kalvínským bankéřem de Wittem z Antwerp a židovským obchodníkem Bassevim zneužilo hospodářského chaosu po bitvě na Bílé hoře k vlastnímu obohacení a přivedilo tak v roce 1623 státní bankrot. Jak už to při převratech bývá, ani vedoucí státní úředníci nepřišli při rozkrádání zkrátka.

Stížnosti nekatolické Evropy na situaci v Čechách zůstaly pouze u slov a císař se nesetkal s vážnějším mezinárodním odporem. Válka se brzy rozšířila dál na západ, protože existovala určitá shoda, že protireformační opatření jsou v souladu s politickými záměry Maxmiliána Bavorského i španělské vlády. Falc utrpěla v boji s Mansfeldovou a Tillyho armádou těžké lidské i materiální ztráty a v roce 1622 už Tilly a Spinola ovládali i zbývající části kurfiřtství. Kurfiřtská hodnost přešla na Maxmiliána jako odměna za to, jak vedl

Ligu.⁹ O něco severněji byly cílem katolíků vestfálská a dolnosaská oblast,¹⁰ kde bylo mnoho sekularizovaných biskupství, z nichž některá se těšila značnému politickému a mezinárodnímu významu. Když se Tillyho tažení v roce 1625 obrátilo tímto směrem, bylo už protestantským knížatům zřejmé, že nutnost reorganizovat obranu začíná být opravdu naléhavá.

Kristián IV., Gustav Adolf a Valdštejn (1625–1630)

V důsledku rychlých přesunů armád uvnitř vlastního Německa i vzhledem k posunům v mezinárodních vztazích představuje konec dvacátých a začátek třicátých let sedmnáctého století v třicetileté válce obzvláště složitou fázi. Ferdinand zjistil, že po skončení české války se už dál nemůže na Maxmiliánovu armádu spoléhat a v roce 1625 přijal Valdštejnovu nabídku, že sestaví říšskou armádu z žoldněřů. Protože byl císař bez prostředků, mohl ji řídit leda nepřímou, pokud vůbec. Tak se v konfliktu objevila nová síla, kterou vedly daleko jiné cíle než Tillyho. Španělské kontingenty v říši byly také stále dosti značné, ale Filip IV. (stejně jako jeho otec) pokládal za svoji prioritu Nizozemí, takže pro něj byla hlavní bezpečnost vojenských tras ze severní Itálie do Bruselu (buď přes Burgundské hrabství a Lotrinsko nebo přes Veltlinsko, kolem Bodamského jezera a přes Dolní Falc). Vláda Ludvíka XIII., od roku 1624 pod silným vlivem Richelieua, postupně opouštěla svůj pacifistický postoj vůči Španělsku a přikláněla se k politice, jejímž cílem bylo s pomocí vévody savojského a vévody benátského zlomit habsburskou nadvládu v severní Itálii. Richelieu dokonce opatrně navázal spojení s protestanty v Nizozemí navzdory možným důsledkům, které taková náboženská dvojakost mohla mít pro domácí politiku. Jakub VI./I. se sice po krachu nepopulárních plánů na španělský sňatek prince waleského roku 1623 přiklonil k Francii, ale přestože v roce 1625 nastoupil na trůn Karel, který měl za manželku Francouzku, zůstala Stuartovská politika stejně nevypočitatelná a nespolehlivá jako dosud. Zášť anglické veřejnosti se střídavě obracela proti spolupráci s katolickou Francií a s nizozemskými obchodními soupeři a Karel pak hrál na kontinentě čím dál tím menší úlohu, zvláště poté, co mu jeho domácí problémy přerostly přes hlavu (viz kap. 2). V samotných Spojených provinciích se sice možná všichni shodovali, že potřebují nějakou obranu, solidního spojence ale představovali stěží. To byl jeden z mála států Evropy, kde bylo „veřejné mínění“ tak silné, aby se mohlo postavit proti dynastickým zájmům: náboženský a politický odpor proti zahraniční politice oranžsko-nasavské dynastie nikdy zcela nevytizel, dokonce ani během krize, která vedla k dlouho očekávané válce se Španělskem i po ní, ani po dobytí Bredy Spinolou v roce 1625. Mořic Oranžsko-Nasavský záhy po této porážce zemřel a jeho nástupce Bedřich Jin-

dřích začal sklízet první úspěchy v boji se zkušenými španělskými jednotkami teprve ke konci dvacátých let.

Když se do všeho zapojily ještě skandinávské monarchie, již tak dost nestabilní situace se ještě více zkomplikovala. Ačkoliv Kristián IV. i Gustav Adolf byli skalní luteráni, tradiční rivalita mezi oběma dynastiemi nadlouho zaručila, že jejich vztahy budou všechno jen ne srdečné (viz kap. 2). Osobní setkání obou státníků v Halmstadu na přelomu února a března 1619 bylo sice přátelské – v té době panoval v jejich vzájemných vztazích poměrný klid – ale vzhledem k neslučitelnosti jejich zájmů politicky nic nepřineslo. V polovině dvacátých let už byla vzájemná spolupráce nepředstavitelná, přestože si oba čím dál tím více uvědomovali, co hrozí protestantům v Německu. Oba monarchové tou dobou zašli ve svých územních a personálně dynastických ambicích příliš daleko. Dánsko-Norsko se stále pokládalo za přední hospodářskou a vojenskou velmoc, ale Kristiánovy snahy o ovládnutí Baltu vedly po roce 1613 ke zformování obranné aliance Spojených provincií, Gustava Adolfa a řady hanzovních měst¹¹ v čele s Lübeckem a Hamburkem. Kristián proto raději obrátil pozornost ke svým zájmům v severním Německu, aby zde vytvořil protiváhu k švédské expanzi do východního Baltu. Nejprve si potřeboval upevnit svou pozici jako vévoda holštýnský (z tohoto titulu měl křeslo v německém říšském sněmu a vedoucí pozici v Dolním Sasku). Za druhé si jménem svého mladšího syna Bedřicha nárokoval sekularizovaná biskupství Brémy, Verden, Osnabrück a Halberstadt, protože by tím získal kontrolu nad politikou a daněmi na dolním Labi a Vezeře – usiloval o to už nejméně od roku 1616, kdy u ústí Labe vybudoval opevněný přístav Glückstadt. V roce 1624 se Bedřich skutečně stal koadjutorem čili správcem zmíněných biskupství. Tváří v tvář rostoucí dánské síle se nepřátelství mnoha severoněmeckých knížat a hanzovních měst vytratila. A když Spojené provincie hledaly spojení proti Habsburkům, také se obrátily raději na Dánsko než na zaneprázdněné Švédy. Kristián toho chtěl využít k upevnění své pozice vůči tomu, co se mu od Švédů zdálo jako pokračující hrozba, a vrhl se do zbrklého válečného dobrodružství. Ve snaze vymanit se z obklíčení západních sil a Gustava Adolfa přijal neurčitou nabídku pomoci od Jakuba VI./I. a od Nizozemců (Haagská koalice) a přes nesouhlas dánské šlechtické rady vstoupil do třicetileté války jako vojevůdce Dolního Saska v čele žoldnéřské armády najaté k obraně protestantismu.

Kristiánovo rozhodnutí se dlouho považovalo za učebnicovou ukázkou politického cynismu, arogance a mizerného úsudku v jednom. Proti-habsburská koalice se nikdy neuskutečnila stejně jako slíbená anglická podpora, a tak musel Kristián do podniku vložit mnohem více lidských i státních zdrojů, než měl původně v úmyslu. Nemohl jednat pouze z titulu vévody a nezatáhnout do války svá království, v tom se ukázaly obavy dánské šlechtické rady zcela

oprávněné. Navíc dětinsky přecenil svoje schopnosti jako politik i jako vojevůdce, odmítl všechny rady a dal všanc celou svou dlouholetou rozvážnou politiku kvůli dobrodružství, které skončilo roku 1626 katastrofou u Lutteru v bitvě proti Tillymu. Čerstvě zformovaná císařská armáda podporovaná Valdštejnem vzápětí okupovala celé Jutsko a část Meklenburska a Pomořan. Avšak teprve jmenování Valdštejna „admirálem Oceánského a Baltského moře“ v roce 1628 přimělo Kristiána a Gustava překonat hloubku vzájemných rozporů a spojit se k obraně Stralsundu. Ale ani to jim moc dlouho nevydrželo. Valdštejn přesvědčil Kristiána, aby v roce 1629 přijal v Lübecku velkorysý mír, který obnovoval status quo (vyjma správy oněch biskupství) výměnou za pouhý králův slib, že do války už víckrát nezasáhne.

Tato krátká „dánská fáze“ války přivodila Dolnímu Sasku značné těžkosti a hmotné škody (dopad na Dánsko je nastíněn v kapitole 2). Odhalila veškeré slabiny protihabsburské fronty natolik, že zhroucení protestantismu v severním Německu už vypadalo docela reálně. Odpovědnost byla svalována převážně na Kristiána IV. osobně, ale nejnovější bádání ukazuje, že ačkoli celkový obraz je v zásadě správný, králi se postavily do cesty kromě vlastního temperamentu ještě dvě další překážky. Jednak se ukázalo, že západní spojenci jsou nespolehliví, za druhé dánská šlechtická rada si ve svém boji proti královým absolutistickým tendencím neuvědomila, že Kristián je veden upřímným zájmem o bezpečnost státu, a odepřela mu náležitou podporu¹². V obou těchto směrech Gustav naopak ukázal, že je velkým státníkem: neangažoval se v roce 1625, dokud nebyly dojednány všechny podrobnosti, a zajistil si podporu relativně jednotné šlechtické rady (ale nemysleme si, že jí díky dědičnosti trůnu nějak dominoval: nástupní listina švédských králů byla mnohem méně konkrétní než nástupní listina volených dánských králů).

V roce 1628 měli Habsburkové tak silnou pozici, jako nikdy předtím. Pokud by vyšly plány na ovládnutí jižního pobřeží Baltu a na spojenectví s katolickým Polskem, mohli přetnout nizozemské obchodní baltské tepny. Nizozemský obchod byl už vážně postižen švédskými výboji do Polska a uvalením cel. Ferdinand se cítil tak jistý, že v říši 6. března 1629 vyhlásil svůj dlouho připravovaný restituční edikt. Tento dokument vděčil za svůj vznik částečně nátlaku jezuitů (prostřednictvím Ferdinandova zpovědníka Lamormaina i jiných) a částečně císařovým politickým aspiracím a jeho vlastnímu pevnému náboženskému přesvědčení. Edikt vyhlásil restituci veškeré sekularizované církevní půdy, kterou katolická církev ztratila od roku 1552, a uvedl v platnost církevní rezervaci z roku 1555, aniž by uznal nějaké kalvínské nároky a bez jakýchkoliv ústupků pro nábožensky smíšená města. Nebylo možné vykládat si to jinak než jako otevřenou výzvu na souboj: uplatnění tohoto ediktu by zasáhlo dvě arcibiskupství, tucet biskupství a stovky menších církevních okrsků. To by bylo ohrožení samotné reformace. Valdštejnovy jednotky

skutečně podnikly kroky k vojenskému zajištění celé akce, zatímco Habsburkové a Wittlesbachové navrhli jména správců, kteří převezmou daná teritoria od protestantů. Odpor byl zpočátku jen slabý, ale dosah možných politických následků takové politiky přinesl záhy výhrady ze strany německých knížat, včetně Jana Jiřího Saského, ba dokonce (z důvodů praktických) i od samotného Valdštejna.

Navíc zeslábla pozice Španělska. Spinola byl odvolán v roce 1627 a válečné úsilí nemálo narušilo, když následujícího roku Nizozemci zajali flotilu s nákladem zlata z Kuby. Úplně tím rozbili Filipův příjmový kalendář (viz kap. 2). Obě větve habsburské rodiny navíc musely vyslat svoje jednotky do války o nástupnictví v Mantově, která vypukla po smrti vévody Vincenza II. v prosinci 1627, jimž vymřela starší větev rodu Gonzagů. Jeden z uchazečů, Carlo Gonzaga, vévoda z Nevers (výhonek mladší větve rodu) se těšil francouzské podpoře, zatímco Habsburkové se snažili (nakonec bez úspěchu) prosadit vzdálenějšího příbuzného, knížete Cesara Gonzagu z Molfetty. Mantova měla klíčový význam pro vojenskou roli, kterou hrálo Španělsko v Evropě, a Ludvík XIII. navíc nelenil vést sem v roce 1629 svou armádu osobně (po porážce La Rochelle na konci hugenotského povstání doma, k čemuž se vrátíme v kap. 2), takže bylo postaráno o urputnou a ničivou válku až do roku 1631, během níž byla Mantova postižena jak drancováním, tak morem.

Mantovská válka odčerpala z vlastního Německa značné síly a umožnila francouzské vládě upevnit svou diplomatickou pozici. Ubrala také na jednotě císařské straně v Německu, poněvadž katoličtí kurfiřti nesouhlasili se zasahováním v zahraničí a španělské zájmy jim nevoněly vůbec. Valdštejn se navíc od roku 1627 setkával se stále větší záští, zčásti kvůli velkým odvodům a kvůli svému vojenskému podnikání a částečně proto, že byl povýšen na vévodu meklenburského na místo starého německého rodu. Kritizováním restitučního ediktu si udělal nepřítele jak z Ferdinandova zpovědníka Lamormaina, tak z jen o málo méně bojovného Maxmiliána Bavorského, jehož ligistickou armádu zastíňoval a jehož zpovědník Adam Contzen byl stejně nesmlouvavý jezuita jako sám Lamormain. V roce 1630 už Valdštejn velel asi 130 000 vojáků, což byla na svou dobu kolosální armáda. Zásoboval ji převážně z výtěžku podnikání na svých frýdlantských statcích a financoval ji pomocí složitých dohod s Ferdinandem, které obvykle používal k zabezpečení své materiální a politické síly. Břemeno ubytování a zásobování vojsk odnesl jak nepřítel, tak spojenci a císařovi méně pragmatičtí rádci na to rádi poukazovali, když zpochybňovali jeho způsobilost k zápasu za protireformaci. V Řeznu se roku 1630 sešla část kurfiřtů (protestanti vyslali na protest proti ediktu jen své zástupce) a Maxmilián zde oficiálně vyslovil požadavek, aby Valdštejn byl zbaven své funkce. Současně pro každý případ jednal s otcem Josefem, rádcem Richelieua. Ferdinand doufal, že konec války je na dohled a potřeboval

hlasy na zvolení svého nejstaršího syna římským králem (byl právoplatný dědic císařského titulu), tak nakonec neochotně svolil a 13. srpna 1630 Valdštejn na propustil. Velení císařské armády přešlo na Tillyho. Valdštejnův bankéř Jan de Witte tváří v tvář vyhlídce na bankrot spáchal sebevraždu. Avšak kontakty u habsburského dvora a nabídka nového velení (to když hrozilo nebezpečí ze Švédska) zajistily, že Valdštejn byl koncem roku 1631 povolán zpět do služby. Brzy se ale stal tak nedůvěryhodnou postavou, že ho nepřátelé mohli u dvora obvinít (do značné míry oprávněně) z vlastizrady a poštvat proti němu císaře podruhé. Valdštejn totiž nejenže v roce 1632 prohrál se Švédy u Lützen, v habsburské věci se choval rozpolceně, byl váhavý a vyhýbal se bitvám, ale především si začal v roce 1633 přespříliš libovat v tajných jednáních s hlavními účastníky bojů na obou stranách. Valdštejn, obávaný, nenáviděný a osamělý byl v lednu 1634 propuštěn po druhé a o šest týdnů později ho v Chebu s tichým souhlasem Vídně několik důstojníků zavraždilo. Jeho obrovské a relativně prosperující panství bylo rozděleno mezi ostatní oportunisty a bezedná říšská pokladnice si jako obvykle trochu přilepšila; udělala totiž všechno pro to, aby se dokázalo, že generál byl vinen vlastizrádným spiknutím a že tudíž jeho majetek má propadnout státu.¹³

Gustaf Adolf a velkolepé švédské plány (1629–1634)

Gustav Adolf byl, podobně jako jeho dánský protějšek Kristián IV., vitální, vzdělaný a silný král. Nejenže byl střídmejší v pití, byl i lepší politik. Podařilo se mu přesvědčit švédský politický národ o nutnosti vést širší zahraniční politiku a to, že Švédové ovládali pobřeží Baltu od Karelíe a Rigy po Gdaňsk (zvláště po uzavření šestiletého příměří s Polskem roku 1629 v Altmarku díky francouzskému zprostředkování), jim dávalo relativně volnou ruku. Kristián uznal rostoucí vojenskou sílu Švédska už v roce 1624 a po roce 1629 se jí už sotva mohl postavit. I významný přístav Stralsund uznal nové rozložení sil, když souhlasil s výměnou své dosavadní stálé dánské posádky za švédskou. Gustav si také pro svoje válečné úsilí včas zajistil průmyslové zázemí a rozvinul těžbu a hutnictví mědi a železa, takže Švédsko pak bylo ve zbrojení stejně soběstačné jako kterákoliv evropská země. Zmodernizoval stávající branný systém, aby získal dobře vycvičenou národní armádu, a ačkoli se při svých taženích dál opíral o velké pomocné sbory žoldnéřů, snažil se je teď také ukáznit. V neposlední řadě vyvinul novou bitevní taktiku, odvozenou od praxe Mořice Oranžsko-Nasavského, a zavedl efektivnější lehké polní dělostřelectvo, aby v boji dosáhl lepší koordinace mezi útočnou a obrannou strategií. Poskytl tak Švédům trvalou výhodu, která byla schopná přetrvat i po ztrátě charismatického vojévůdce.

Všechny tyto okolnosti pomáhají vysvětlit Gustavovy velkolepé úspěchy po vylovení v Německu v červnu 1630. Ale i on se potýkal se dvěma problémy. Jednak to byla relativní chudoba Švédska samého, zvláště s ohledem na cenu žoldnérů. Koncem roku 1630 Gustav začínal se 40 000 muži, během roku jejich počet zdvojnásobil a v bitvě u Lützen v roce 1632 už jich měl 150 000; z posledně uvedeného čísla představovali alespoň čtyři pětiny žoldnéri. Ačkoliv použil všech prostředků, jak maximalizovat domácí příjmy (včetně prodeje korunní půdy, zvláště v dobytém Pobaltí), bylo v roce 1631 už jasné, že není jiné cesty, než přesunout břemeno na samotné Německo, tedy uvalit „kontribuce“ (válečné daně) na východní Prusko a další okupované země a zavést clo v baltských přístavech. Obou způsobů se občas používalo už od roku 1627, ale teprve když se náležitě rozběhlo tažení proti Německu, staly se běžnou a dobře organizovanou záležitostí. Tento postup však nevyhnutelně vedl k eskalaci napětí, protože rostoucí počet regimentů vedl k nutnosti zabírat další a další území; co se cel týče, vyvolaly značné nepřátelství hlavních obchodníků na Baltu, zvláště Nizozemců a Angličanů.

Gustavovým druhým problémem byl nedostatek spojenců – na jednu stranu mohl být rád, uvážíme-li Kristiánovy smutné zkušenosti, jenže to znamenalo pro Švédsko větší zátěž. První kontakty s Francií po roce 1629 nikam nevedly, protože Gustav nebyl ochoten prosazovat Richelieuovy zvláštní zájmy. Francouzští vyjednavací v Řeznu 1630 ale takovým způsobem pošramotili vztahy s říší, že Ludvík XIII. odmítl podmínky dohody, a musel proto přehodnotit svoje vztahy s protestantskou stranou. Výsledná smlouva z Bärwalde mezi Francií a Švédskem z ledna 1631 byla pomníkem Gustavových diplomatických schopností: Francie se zavázala platit Švédsku ročně milion turských livrů a na oplátku nežádala nic vyjma slibu, že Gustav bude v Německu udržovat armádu 30 000 pěšáků a 6000 kavaléristů a že bude respektovat katolicismus tam, kde už existuje. V říši se ale Gustavovi získat zamýšlenou podporu nepodařilo. Oba severoněmečtí kurfiřti, Jan Jiří Saský a zaskočený Jiří Vilém Braniborský usilovali o neutralitu, neboť si přáli, aby se válka jejich území vyhnula. Jan Jiří se alespoň upřímně snažil zachovat starou říšskou konstituci a zabránit zahraniční intervenci. Jenže na potenciálně významném setkání protestantských knížat v Lipsku v únoru a březnu 1631 se nijak jasné nevyjádřil, ačkoli vzhledem k svému vlivnému postavení uvnitř říše mohlo právě jeho slovo mnoho znamenat. Existovaly dokonce náznaky, že by přistoupil na dohodu s císařem, kdyby byl restituční edikt trochu upraven. Výsledný lipský manifest vyzýval ke zformování obranné aliance říšských protestantů, ale Jan Jiří se očividně zdráhal vzdát se svých konzervativních konstitučních názorů. Švédům to dal najevo hned od začátku a vůči Vídni zůstal stejně zásadový. Z rozporů mezi katolickými vůdci se mohlo zdát, že kompromis je opravdu možný – Maxmilián Bavorský zašel dokonce tak daleko,

že v květnu 1631 přijal nabídku spojení s Francií, aby se pojistil pro všechny případy. Ve skutečnosti však měly představy Jana Jiřího o realizaci restitučního ediktu sotva nějakou naději, dokud byl císař Ferdinand v rukou zastánců tvrdé linie.

Pozici Švédska to ale nijak neposílilo, většina drobných knížectví severního Německa se totiž velmi rozmýšlela vyměnit říšský útlak za švédskou okupaci. To, jak Gustav v dubnu 1631 dobyl a vydrancoval protestantský Frankfurt nad Odrou, je příliš neuklidnilo, a když nestihl zachránit před Tilym svého předního spojence, město Magdeburk, poškodilo to jeho pověst ještě hůř. Tady ale nesou vinu do značné míry oni dva protestantští kurfiřti, kteří místo aby se ujali koordinování protihabsburské fronty, jenom otáleli a vytáčeli se. Po nečekaném pádu Magdeburku 10. května 1631, který byl naprosto vydrancován a vypálen a ztratil snad dvě třetiny ze svých 30 000 obyvatel, se ale dala neutralita dál těžko obhájit. Už v srpnu byli lankrabě Vilém V. Hesensko-Kasselský a několik menších knížat ochotni uzavřít pevnější spojení se Švédy a Tillyho vstup na saské území donutil začátkem září i Jana Jiřího, aby je rychle následoval. Partnerství mezi ním a netrpělivým Gustavem bylo plné vzájemné nedůvěry a ani jednoho z nich nikdy neuspokojovalo. Náhlé zničení saského vojska v bitvě u Breitenfeldu 7. září 1631 mohlo skončit pro protestanty katastrofou, nebýt taktické pružnosti Švédů, kteří mezeru pohotově vyplnili a přispěli k tomu, že tu Tilly utrpěl svou první velkou porážku. Tato bitva měla na průběh celé války zásadní vliv: císařské plány na Baltu se ocitly v troskách, Tilly se musel se zbytkem své armády uchýlit na jih a většina středního Německa byla vydána v plen švédské okupaci.

Náhlá výměna rolí vztahy mezi Gustavem a německými knížaty nijak zvlášť nezlepšila: nejásali zrovna nadšením nad novým cizím vládcem, a když během podzimu Gustav obsadil velká území na západě, měli k tomu důvodů ještě méně. Od řady měst vymáhal výpalné, půjčky a poplatky za „ochranu“, na jaře 1632 už i od Norimberku a Mnichova, a těmito částkami vhodně doplňoval saskou finanční podporu, stále skromný francouzský příspěvek i ten směšně nepatrný nizozemský. S neomaleností hodnou Valdštejna vymáhal také dávky formou ubytování a zásobování svých ohromných vojsk: jenom Norimberk za jediný letní měsíc roku 1632 musel dodat potraviny v hodnotě přesahující celý roční příspěvek od Richeliua. Celková cena švédské okupace je nevyčísitelná vzhledem k počtu neevidovaných rekvizic, i tak je ale jisté, že Německo odneslo téměř celou finanční zátěž. Švédské a finské příspěvky na financování německé kampaně se mezi lety 1630 až 1633 scvrkly skoro na jednu dvacetinu¹⁴ a ačkoliv tato výhodná pozice Švédsku dlouho nevydržela, vysvětluje se tím nechuť mnoha německých knížat. „*Bellum se ipsum alet*“ (ať si na sebe válka vydělá) – to byla Gustavova zásada od roku 1628 a jeho nástupci se jí hleděli držet.

Že by Němci vznášeli nějaké protesty, to na začátku roku 1632 nehrozilo. Gustav a jeho kancléř Oxenstierna ovládali ze svého hlavního stanu v Míšni a Frankfurtu přes polovinu říše. Je fakt, že saská armáda znovu obsadila Čechy a přivedla s sebou řadu emigrantů v čele s Matyášem Thurnem (který obnovil v Praze direktorium), ale Valdštejn je se svou novou armádou už v květnu 1632 vyhnal. Nejenže Čechy utrpěly druhou vlnu konfiskací a repreálií, ale reputace Jana Jiřího značně poklesla.

Kolem Gustava se proto přirozeně strhly velké mezinárodní diplomatické manévry. Měl natolik dobré vztahy s Ruskem, aby včas zarazil případnou novou hrozbu ze strany Polska. Ale Richelieu, jehož neslučitelné kontakty s Maxmiliánem na jedné straně a s Gustavem na druhé teď vypadaly trapně obojace, ke své hrůze zjistil, že i když Gustava přesvědčí o oprávněnosti francouzských cílů, nijak si tím nepomůže. Plány Švédska v dlouhodobém horizontu totiž nedávaly příliš smysl. Gustav se dostal někam úplně jinam, než měl původně v úmyslu a než si žádala národní bezpečnost. I kdyby definitivně porazil císaře, vzniklo by tím více problémů, než by se jich tím vyřešilo. Kolik si má Švédsko ponechat, aby dlouhodobě zajistilo bezpečnost a uhradilo válečné náklady? Jak by byl upraven vztah německých knížat vůči švédské koruně? Na podzim 1632 se sice objevila myšlenka stále protestantské vojensko-civilní aliance pod vedením Švédska, ale Gustav si během války právem silnějšího vynucoval své požadavky na všech, vyjma svých aktivních spojenců, tak bezohledně, že si tím sotva vytvořil podmínky pro upřímnou spolupráci. To, co Gustavovi a jeho kancléři Oxenstiernovi připadalo jako přirozená daň válce, bylo v očích většiny německých knížat předejrou ke zničení jejich ústavních práv a vůbec vlastního základu říše. Zvláště Jan Jiří se odjakživa stavěl proti čemukoli, co přesahovalo umírněnou reformu říšských institucí a jeho poněkud přespříliš nezávislý, leč schopný vojevůdce von Arnim (který opustil Valdštejnovu armádu na protest proti restitučnímu ediktu) využil houstnoucí politické džungle k tajným jednáním, mimo jiné i se svým bývalým chleboďárce. Švédové se zkrátka nemohli spolehnout na nikoho vyjma svých nejvíce závislých spojenců.

Bitva u Lützenu 16. listopadu 1632 obrátila velké sny o švédské nadvládě v prach. Gustav sám přišel o život a z toho, co by jinak bylo jasnou porážkou císaře, se tak stalo habsburské vítězství (byť Valdštejnovu upadající pověst to nezachránilo). Švédská armáda vydržela, ale záhy ji nahlodal chybějící žold. Ačkoliv Oxenstierna konsolidoval švédskou pozici a založením Heilbronské ligy 13. dubna 1633 se mu podařilo realizovat alianci protestantských knížat jihozápadu říše, byl tento úspěch zpochybněn absencí obou protestantských kurfiřtů, kteří se i tentokrát odmítli připojit. A to všechno se rozpadlo, když v září 1634 švédské síly vedené Gustavem Hornem a jejich spojencem Bernardem Sasko-Výmarským utrpěly porážku u Nördlingenu. Tato bitva od-

startovala druhou fázi války, vleklou a mnohem ničivější, fází, ve které bylo více rychlých manévrů, která zasáhla větší území, ale politicky přinesla málo a postrádala jakýkoli zásadní plán.

Švédská intervence nepochybně zachránila německý protestantismus. Říše však už nemohla být nikdy taková, jaká bývala. Jak císařovy plány z let 1628 a 1629, tak Gustavovy z roku 1632 byly stejně nereálné, podařilo se jim však zničit oněch pár klíčových kompromisů, které v říši vyzrály za poslední století. Nikdo z účastníků nedokázal zapomenout, jak blízko byly německé země k ústavní reorganizaci a centralizaci, ať pod Habsburky nebo Švédy, a ve čtyřicátých letech při jednáních o míru bylo vidět, že se z této lekce dobře poučili.

Prchavý mír (1634–1648)

Už před rokem 1632 účastníci konfliktu jasně ukázali, že použití neomezené vojenské síly vždycky vede k ještě obudnějším představám o konečném vítězství. Když v roce 1634 bitva u Nördlingenu odstranila z jižního Německa, zvláště z Bavorska, přímou hrozbu Švédů a jejich spojenců, otevřela se možnost uzavřít kompromis. Vzhledem k vyčerpanosti venkova a jihu po vojenských rekvizicích a vzhledem k obavám, že se císař může s čerstvou španělskou pomocí na Rýně každou chvíli vzpamatovat, to vypadalo nanejvýš naléhavě. Jan Jiří se stále pevně držel svého konstitucionalismu, a tak přirozeně uvítal, když v listopadu 1634 začalo vyjednávání, které 30. května 1635 skončilo uzavřením pražského míru mezi ním a císařem. Pozoruhodnější už bylo, že výhody kompromisu začal oceňovat i Ferdinand. Členové tajné rady Eggenberg a Stralenberg nikdy nepochybovali, že bude-li císař trvat na restitucním ediktu, míru se nedosáhne; zvláště ne, když nebyly dodrženy dřívější sliby loajálním protestantským knížatům, jako byl Jan Jiří. Ale Ferdinandovi jezuitští rádci odmítli návrhy na podobný politický kompromis už v roce 1630 a postavili se proti Janu Jiřímu, který tehdy chtěl, aby byly v sporných církevních oblastech alespoň spravedlivě vyslechnuty obě strany. Naopak prosazovali ve jménu božské spravedlnosti co nejdůslednější vynucení ediktu a případný odklad v kurfiřtském Sasku měl být jen dočasný a „taktický“. Jana Jiřího tým přirozeně nahnali do náručí Švédům, ale Ferdinand a jeho zpovědník Lamormain dál věřili, že edikt je proveditelný. Lidé uvažující prakticky, snad i Tilly a Maxmilián, možná měli o rozumnosti takového přístupu své pochybnosti – zejména poté, co byl do základů vypálen Magdeburk (jedno z arcibiskupství, na které se měl vztahovat edikt). A přesto jinde, například v Augšpurku, byla protireformace prosazena úspěšně a vcelku nekrvavě i proti vůli městské rady i proti většině obyvatel, a to naopak dá-

valo za pravdu vídeňským extremistům. Trvalo ještě celé roky bezvýsledného, ale stále ničivějšího válčení, než v roce 1635 tajná říšská rada, a dokonce sám Maxmilián rozhodně prohlásili, že další válku už skutečně není z čeho financovat. Teprve poté císařovo odhodlání opadlo. Ale ani pak, tváří v tvář politické realitě, Ferdinanda neopustil jeho křížácký zápal, dokud ho císařovnin zpovědník, kapucín Quiroga (reprezentující u dvora španělskou stranu) opakovaně neujistil spolu s kolegiiem teologů, že tím neohrozí svoje spasení.¹⁵

Pražský mír byl ve skutečnosti pro císaře v celé řadě ohledů velmi výhodný, neboť Jan Jiří natolik toužil po míru, že byl ochoten k podstatným ústupkům. Restituční edikt byl „odložen“ o 40 let (v očích protestantů se to rovnalo jeho zrušení), ale církevní pozemky se měly vrátit (nebo ponechat) těm, kdo je vlastnili v roce 1627, a případné spory měla nadále řešit *Reichskammergericht* (říšský komorní soud) sestávající ze stejného počtu katolíků a protestantů. Syn Jana Jiřího August byl sice jmenován správcem Magdeburku, ale protestantští církevní správce už neměli mít slovo na říšském sněmu. Maxmilián Bavorský si směl ponechat svůj kurfiřtský titul a země, ale žádný kníže už si nesměl držet vlastní armádu. K míru se mohli připojit další a většina knížat severního Německa to také brzy udělala, včetně Jiřího Viléma Braniborského, který si zřejmě dělal větší hlavu ze švédských nároků než ze skutečnosti, že mírová dohoda neobsahuje žádné uznání kalvinismu. Nikdo se také nestaral o početné skupiny luteránů v jižním Německu ani o říšská města s protestantskými menšinami nebo většinami: jejich zájmy byly hozeny přes palubu. Nad rozervanou říší se však alespoň ukázala praktická a reálná vyhlídka na mír.

Dohoda ale měla dva základní nedostatky, nebyla přijatelná ani pro Francii ani pro Švédsko. Naopak, pražský mír obě velmoci braly jako německý pokus o sjednocení proti jakýmkoliv zahraničním intervencím. V obavách z obnovení habsburské hegemonie Richelieu nejenže v roce 1635 vyhlásil válku Španělsku a uzavřel smlouvu se Spojenými provinciemi, nýbrž postavil se také za Bernarda Sasko-Výmarského a Viléma Hesensko-Kasselského, kteří odmítali mírovou dohodu podepsat. Ačkoliv se Ferdinandovi konečně podařilo nechat svého syna řádně v Řeznu zvolit římským králem a třebaže tím připravil cestu následnictví dalšího Habsburka, situaci v říši bylo stále sotva možné označit za stabilizovanou.

Na sever se roku 1636 vrátili Švédové vedení Janem Banérem a oba protestantské kurfiřty teď už mohli brát jako přímé nepřátele. Bitvy u Wittstocku v Braniborsku v roce 1636 a u Saské Kamenice (Chemnitz) na jih od saského hlavního města Drážďan v roce 1639 vrátily Švédům vojenskou prestiž. Banérovo ničivé tažení zasáhlo také většinu Čech a jeho nástupce Lennart Torstensson dobyl v roce 1642 na Janu Jiřím, po druhé bitvě u Breitenfeldu,

samotné Lipsko. Pružnost švédské vojenské mašinérie jenom podtrhlo, když Torstensson v letech 1643–1645 porazil v sérii rychlých tažení nerozvážnou druhou intervencí Kristiána IV. Obratem se vrátil do říše, roku 1645 donutil Jana Jiřího k separátnímu míru, porazil opět císařskou armádu a roku 1646 ohrožoval dokonce Vídeň. V roce 1647 se na jihu jeho nástupce Karel Gustav Wrangel spojil s francouzskými silami, jimž velel maršál Turenne. Zase pustošili Bavorsko, tentokrát po celé dva roky, a Praha se ocitla v ohni další švédské invaze. A zatím se ve vestfálských městech Münsteru a Osnabrücku, v listopadu 1648 podepisovala konečná mírová smlouva.

Říšský sněm v Řezně roku 1640 sice potvrdil zásadní ustanovení pražského míru, ale spoléháním na španělskou pomoc si Ferdinand podkopal svou autoritu v říši. Nový braniborský kurfiřt Bedřich Vilém (někdy označovaný jako „Velký kurfiřt“) v roce 1640 nerespektoval jeho články a vyvolal tím širokou švédsko-francouzskou kampaň, která znemožnila návrat ke stavu z roku 1635. Na tom, jak složité bylo vyjednávání započaté po roce 1645 ve Vestfálsku, se jasně ukázalo, kolik protichůdných zájmů se zde střetává. Třebaže Richelieu roku 1642 zemřel, jeho nástupce Mazarin vládnoucí jménem nezletilého Ludvíka XIV. starou linii držel dál; ve Švédsku si kancléř Oxenstierna udržoval vliv na zahraniční politiku, a ačkoliv byla královna Kristina v těchto otázkách čím dál tím více nakloněna kompromisnějšímu Janu Adleru Salviovi, švédská delegace v Osnabrücku zůstala hlavním protestantským vyjednávačem. Ostatní zahraniční síly byly zastoupeny slaběji: Nizozemci dosáhli svého cíle, tj. nezávislosti, mírovou smlouvou se Španělskem už 30. ledna 1648 a Španělsko samo bylo příliš zaneprázdněno jinde (viz kap. 7), než aby se staralo o problémy rakouské větve rodu.

Důsledky války a míru

Obě vestfálské smlouvy (v Münsteru podepsala smlouvu katolická strana včetně Francie a v Osnabrücku, 30 mil odtud, podepsali Švédové a protestantská knížata) uznaly v řadě bodů faktické výsledky třicetileté války. Smlouvy potvrdily, že říše jako celek se nebude na rozdíl od ostatních evropských států centralizovat: místo toho byl dán zákonný základ neochvějnému knížecímu absolutismu a územní suverenitě (*Landeshoheit*), která má přednost i před zahraniční politikou, byť jí nemá být použito proti císaři. Císař se v důsledku toho stal pouhou reprezentativní hlavou jakési volné konfederace, jejíž říšský sněm se měl pravidelně scházet jako arbitr jeho autority (smlouva z Osnabrücku, článek 8). Zájmy většiny byly v novém říšském sněmu zabezpečeny tak dobře, že menšinám mohlo být přiznáno právo veta v otázkách, na kterých se sněm nebyl schopen shodnout – a to nejen vlastního nábožen-

ství, nýbrž i politických a daňových otázek s tím spojených.¹⁶ A tak začal říšský sněm vypadat spíše jako permanentní sjezd velvyslanců než jako parlament.

Restituční edikt a pražský mír byly zrušeny a 1. ledna 1624 byly přijaty zásady pro církevní územní uspořádání a náhrady. Platnost církevní rezervace z roku 1555 byla rozšířena jak na katolické, tak na protestantské diecéze a protestantským knížatům-církevním správcům bylo přiznáno právo účastnit se říšského sněmu. *Ius reformandi* (právo na reformaci) bylo upraveno tak, že si každý kníže podržel právo řídit veřejný a soukromý církevní život na svém území, jak tomu bylo roku 1624, aniž by se to muselo shodovat s jeho osobní vírou. Kalvíni nebyli uznáni přímo jako třetí strana, ale jako reformovaní přívrženci upravené verze protestantského augšpurského vyznání. Ostatním náboženským skupinám tedy bylo uznání odepřeno: novokřtěncům, unitářům, českým i moravským bratřím a dalším. Pro Ferdinanda bylo hlavní, že dosáhl, aby mírová smlouva neplatila pro habsburské dědičné země. Šlo především o záruky náboženské svobody, takže tím byl vlastně zpětně potvrzen náboženský absolutismus, s jakým zlikvidoval protestantské většiny existující v mnoha jeho zemích počátkem století. Protestantští zástupci sice v Osnabrücku požadovali jisté záruky pro náboženské menšiny, které návrat ke stavu z roku 1624 nechránil, nedokázali však prosadit víc než obecnou výzvu k „toleranci“ a na určitou dobu i uznání práva na odškodnění pro menšiny vyhnané z náboženských příčin. Sám Ferdinand zdráhavě souhlasil jen s tím, že bude tolerovat protestanty ve Slezsku a protestantskou šlechtu v Dolním Rakousku, jinak ve svých zemích trval na absolutní náboženské jednotě. Ve zbytku říše se ale pestrá mozaika náboženských skupin stala skutečností a někteří panovníci se dokonce začali přiklánět k politice tolerance obecné – šlo zvláště o Bedřicha Viléma Braniborského a rýnského kurfiřta Karla Ludvíka (syna Bedřicha V. a držitele nově vytvořeného osmého kurfiřtství, které mělo nahradit kurfiřtský titul ponechaný Maxmiliánovi Bavorskému).

Na mezinárodní úrovni získaly Francie a Švédsko pevnou pozici jako garanti míru. Ustanovení o francouzské správě císařských území v Alsasku a dalších oblastech na horním Rýně mělo v budoucnu způsobit ještě nejednu těžkost (viz kap. 12); prozatím bylo ale podstatné, že došlo k přerušení španělského pozemního koridoru do Nizozemí a k rakouským Habsburkům. Švédsko dostalo pět milionů říšských tolarů v hotovosti, ponechalo si dominantní postavení na Odře, Labi a Vezeře a zůstala mu řada biskupství včetně brémského a verdenského (to později získá na významu díky svým vztahům k Dánsku). Oxenstierna a braniborský kurfiřt si mezi sebe rozdělili Pomorany, a to tak, že větší část Štětína zůstala Švédům. Ovšem správa magdeburského arcibiskupství měla po smrti současného držitele Augusta Saského

přejít na Braniborsko. Janu Jiřímu byla potvrzena držba Lužice, pro kterou se na začátku války přidal na stranu císaře. Byla navíc přijata řada dalších územních a správních ustanovení, například uznání nezávislosti Švýcarské konfederace. Články 59, 69 a 70 münsterské smlouvy také usilovaly o obnovení volného obchodu, zvláště v Porýní, ale do praxe vcházely jen velice pomalu.

Z politického i dynastického hlediska představoval mír rozumný kompromis: jestliže ve smlouvě chybělo přesné vymezení rýnské hranice, byl v tom úmysl, protože Richelieu a Mazarin si tak připravovali půdu proti španělským Habsburkům. Jednotlivá ustanovení smlouvy sice zapovídala zavádění dobových státoprávních trendů na říšské úrovni, avšak na místních úrovních je naopak podporovala. Pro politické teoretiky noční můra – pro právnickou profesi hotový ráj. Říše pak po další jedno a půl století zastřešovala hotovou sbírku politických výstřelků a nejrozmanitějších správních systémů.

V jistém smyslu se ale dá říci, že válka toho v říši mnoho nezměnila; obhájila pouze kompromis dosažený už v roce 1555. Proč tolik utrpení a materiálních škod pro tak hubený výsledek? Dnes už nemůžeme přijmout dobový názor, že válka byla boží trest za lidské hříchy. Nevystačíme ani s vývodem dřívějších historiků, že vlastním důvodem střetu byly pouze náboženské motivy. Vytrhávat otázky víry z politického kontextu v době, kdy byly spolu ty dvě věci na všech úrovních tak neoddělitelně spjaty, je stejně absurdní jako opomíjet náboženství coby pouhou zástěrku pro politické cíle. Tehdy převládající nábožensky orientovaná literatura se svou vírou v neblahá znamení a nadpřirozené úkazy (o víře v čarodějnictví vyskytující se i u vzdělaných a moudrých lidí nemluvě) nám připomíná, že fanatismus dovedl tehdy zplodit stejně slepé předsudky a vzájemné nepochopení, jako to dovedou zkomolené ideologie a náboženské přehrady dodnes.

Politika kardinála Richelieua a Kristiána IV. se možná řídila ryze pragmaticky zájmem koruny, stejně jako byli pragmatickými politiky Mořic Oranžsko-Nasavský a Jan Jiří a v ještě větší míře Valdštejn. Pevné náboženské aliance jejich pojetí politiky příliš nevyhovovaly. Jenže i ten nej cyničtější politik musel své činy alespoň naoko zdůvodňovat náboženstvím, jestliže chtěl od svých poddaných a spojenců získat širší ideologickou podporu. Jestliže válečné cíle některých stran byly ryze světské – což neznamená, že jejich představitelé nemohli být svým způsobem oddaní a upřímní křesťané – cíle jiných se naopak zařazují těžko. Jak jsme viděli, Ferdinand II. až do roku 1635 nijak nepochyboval o téměř starozákonní posvátnosti svého poslání a jeho ještě militantnější zpovědník Lamormain ho v tomto přesvědčení podporoval. Právě tihle dva tudíž nesou, rozhodně spíš než politicky méně vlivný Maxmilián, hlavní tíhu odpovědnosti za protahování války po roce 1629. Lamormain se striktně stavěl proti jakýmkoli ústupkům ve věci restitučního ediktu ještě několik týdnů před uzavřením pražského míru. Jezuitům stejně jako papeži šlo

naopak čistě o znovuzískání církevní půdy (opět tu vidíme, jak neoddělitelné jsou materiální a ideové cíle). Lamormaina však nemůžeme podezřívat, že by podřídil diktát svého svědomí světské praktičnosti. Žil natolik v zajetí svých náboženských představ, že dokonce odmítal uvěřit, že Richelieu a Ludvík XIII. nechtějí s císařem utvořit alianci proti protestantům. Když ale vezmeme v úvahu, že politický vliv tzv. devótní strany u francouzského dvora skončil teprve Dnem zklamaných 11. listopadu 1630 (viz kap. 2), vypadaly tenkrát podobné naděje asi o něco realističtěji.

Na instinktivní přesvědčení, že „na naší straně stojí Bůh“, což pozdější generace budou pokládat za bigotnost), neměli zdaleka monopol jenom katolíci. Ovšem protestantští duchovní měli s výjimkou dvorních kazatelů daleko méně příležitosti k nezávislému zasahování do politiky. Navíc protestantismus byl po většinu války natolik ohrožený a vnitřně rozdělený, že k vytvoření nějakého seriózního projektu konečného vítězství vůbec nedošlo. To ale neznamená, že by mezi protestanty vládla nábožensky uvolněnější atmosféra: exilová vláda Fridricha Falckého, vedená jeho rádcem Kristiánem z Anhaltu, i po své porážce stále zavile odmítala myšlenku tolerance luteránů a katolíků; a dokud byl u drážďanského dvora hlavním kazatelem někdo tak nesnášenlivý jako Hoë von Hoënegg (zemřel 1645), kalvinisté tam sotva mohli být vítáni.

Mezi předními státníky protihabsburské strany se za ochránce víry asi nejvíce považoval (a prohlašoval) Gustav. Proto také nese, stejně jako Ferdinand, nemalý díl odpovědnosti za protahování války – sám Richelieu by to počátkem třicátých let nedokázal. Na rozdíl od Ferdinanda byl ale Gustav vojevůdce a pragmatický vládce, a jeho cíle byly proto složitější. Už v roce 1628, když získal podporu šlechtické rady (*råd*) pro svou zahraniční politiku, argumentoval nejenom nutností omezit říšský obchod na Baltu, zabránit polsko-habsburské vojenské spolupráci a udržet válku za hranicemi Švédska, ale zdůrazňoval také náboženské důvody. Vítězství protireformace v říši nepochybně mohlo ohrozit náboženskou stabilitu ve Švédsku (viz kap. 2). Stejně jako Tilly, i Gustav se svými důstojníky trval na tom, aby jeho armáda byla alespoň v principu nábožensky motivovaná a jednotná, a k dosažení tohoto cíle vynaložil všechny kázeňské a propagandistické prostředky, i když s narůstajícím počtem žoldnéřů to bylo proveditelné čím dál tím hůř. Tilly i Gustav nepochybně přišli na to, jak dobře se dá vojenských kaplanů využít ke vzbuzení ideologické motivace. Nedívejme se na to však příliš cynicky, bylo by to zkreslování reality 17. století: kontrast s o mnoho světštějším Valdštejnovým přístupem se určitě nedá popřít.

Tím se vracíme k otázce, vznesené na začátku: jakou odezvu měly představy ortodoxních luteránských králů a generálů s jezuitským vzděláním mezi obyčejnými civilisty a vojáky, kteří byli skutečnou obětí války? Dynas-

tické cíle, tahanice o území a politické hrátky je sotva mohly zajímat. To bylo prostě součástí nespravedlivého a vykořisťovatelského systému, ve kterém museli žít. Historik však stále nemá dost podkladů, aby mohl dělat nějaké závěry ohledně lidové mentality za války v německých zemích (a ve slovan-ských už vůbec ne). Dostatečný přehled nelze získat ani z dobových brožur a pamfletů, ledaže bychom předpokládali, že gramotní věřili všemu, co četli, a že o tom přesvědčili i negramotnou většinu.¹⁷ Také kázání měla na veřejné mínění velký vliv, ale byla opravdu tak přesvědčivá, jak by si církev byla přála?

Žádnou z těchto otázek nelze přesvědčivě zodpovědět, bezpečně však můžeme zdůraznit jeden společný rys, který byl pro život obyčejných lidí té doby charakteristický: je to potřeba bezpečí a uchránění místní komunity a jejích zájmů před válkou. Náboženství mohlo sice poskytnout útěchu v neštěstí a pocit bezpečí v dobách klidu, každodenní realita ale téměř všude ohrožovala v samých základech to, co bylo pravým předmětem loajality, totiž obec. Pár místních úředníků, vojenských podnikatelů a dodavatelů z přítomnosti armád sice profitovalo, v podmínkách války to však jen podtrhovalo životní nejistotu a nespravedlnost. Následky nepředvídatelných katastrof, jako byly epidemie či neúroda, se přítomností vojsk viditelně násobily. Armáda zemi většinou doslova vyjedla a vyrabovala, ať už jí velel Tilly, Gustav nebo Valdštejn; jenže zatímco Valdštejn si dával pozor, aby území, na kterém jeho armáda tábořila, úplně nezpustošil, od třicátých let takových ohledů ubývalo. Armády se totiž pohybovaly po mnohem větším území a nějaké dlouhodobé plánování pak bylo neproveditelné. V roce 1650, když byli po zdoluhavých mnohostranných jednáních v Norimberku žoldnéři vyplaceni, posádky rozpuštěny a demobilizace se chýlila k závěru, skýtaly mnohé části říše žalostný obrázek.

Nejhůře byly postiženy přirozeně ty provincie, které přesuny armád zasáhly opakovaně, od Meklenburska a Pomořan na severu přes Braniborsko, Slezsko, Durynsko a části Falce, Württenberska a Bavorska až na jih. Odhady celkového úbytku obyvatelstva ať už migrací či úmrtím jsou velmi nejisté (srov. kap. 3), ale o lidských a materiálních ztrátách si můžeme udělat určitou představu na příkladu jednotlivých lokalit. Když v roce 1650 švédské a spojenecké jednotky konečně vyklidily Olomouc, poslal komisař do Vídně hlášení, že ze 77 domů šlechty a duchovenstva jich je obyvatelných jen 23, z 623 měšťanských domů pouze 145, a zbytek že je buď těžce poškozený, nebo zničený. K tomu bylo v troskách všech 656 domů za hradbami a počet obyvatelstva klesl za poslední desetiletí z 30 000 na 1675. V širším kontextu, rejstřík dluhů 19 svobodných měst v roce 1651 evidoval celkovou zadluženost v hodnotě jedenáct a půl milionu zlatých, z toho většinu dlužili armádě (polovinu přímo císařskému vojsku): tyto dluhy pak brzdily městskou ekonomiku

po celý zbytek století. Na venkově nebyla situace o nic veselejší: smrt a migrace přivodily v mnoha částech Čech a Moravy více než padesátiprocentní úbytek obyvatelstva. Takto vzniklý nedostatek pracovních sil měl na opuštěných statcích z dlouhodobého pohledu vážnější dopad, než celkem rychle nahraditelná ztráta základního zemědělského nářadí a osiva. Podle Polišínského navíc feudálové, kteří získali své statky po roce 1620, měli jako skupina sklon brát daleko menší ohledy na síly rolníků či jejich ochotu plnit uložené úkoly. I skvěle spravované Valdštejnovo frýdlantské vévodství upadlo po roce 1634 do ničivé hrabivých rukou. Pod rostoucím panským útlakem a zvyšujícími se požadavky státu podmínky v zemědělství po celých Čechách upadaly, až po roce 1680 začalo docházet k rebeliím. Přičteme-li k tomu rozpad místní samosprávy a to, jak Habsburkové podkopali české náboženské a kulturní tradice, rovnal se uvedený proces v této části říše katastrofě.¹⁸

Nacházíme dost příkladů a důkazů, abychom podobné závěry mohli rozšířit i na ostatní části říše; o ničivosti války nemůže být rozhodně pochyb. Historik se ale nesmí nechat zaslepit skutečností, že značná část dobových písemných pramenů byla psána právě s úmyslem silně zapůsobit na čtenáře, ať už šlo o petice nebo propagandu. Každý, kdo někdy pracoval s prameny ze 17. století, ví příliš dobře, že jazyk stížností, peticí a žádostí byl rétorický a formalizovaný až na úroveň stereotypu. Novější bádání zejména ukázalo, že pro mnoho společenství nebyla třicetiletá válka o nic ničivější než jiné války (zvláště například než války Ludvíka XIV. v Porýní koncem století) a často se z ní zotavila pozoruhodně rychle. Ze samotného Magdeburku zůstalo v době pražského míru jen pár set domácností, ale o deset let později už se mu vrátilo jeho dřívější postavení. Lipsko bylo počátkem čtyřicátých let opakovaně obléháno a v letech 1642–1650 ho okupovali Švédové, jeho obchod však neutrpěl a město se z války vynořilo jako kvetoucí obchodní a kulturní středisko. Lübecku a Hamburku se válka sotva dotkla a obě města mohla těžit ze zesílené válečné poptávky a obchodního obratu. V Lippe a na severozápadě byla města sice částečně poškozena, ale pokud jejich představitelé dokázali zařídit, aby povinné dávky byly utráceny v místě, dokázala proměnit válečné kontribuce ve zdroj hospodářské prosperity. I sama migrace, odhlédneme-li od nesporného strádání lidí při ztrátě domova, mohla mít pozitivní efekt, často i zachycený v pramenech. První vlna uprchlíků z Čech, která se usadila v Pírně, Drážďanech, Žitavě a dalších saských městech, tu přispěla k rozvoji tiskařství a dalších řemesel. I Alsasko a severozápad říše včetně Holštýnska dlouhodobě těžily z úpadku, který zaznamenaly těžce postižené oblasti v centru. Třicetiletá válka nesporně ovlivnila a někde urychlila posuny ve středoevropském hospodářství, například tím, že přefala obchodní trasy na jih: tyto změny však byly součástí širší evropské struktury, která se do jisté míry začala projevovat už před válkou (viz kap. 4).

Hodnocení války se sice liší podle toho, který region zkoumáme, ale většina historiků se dnes shodne, že tato válka měla pro 17. století zásadní význam, a to hned ze dvou důvodů. Jednak způsobila takový rozvrat a lidskou bídu, že na ni Evropané ani po staletích nezapomněli a ani dnes, ačkoliv ji zastínily hrůzy ještě větší, ji nedovedou pochopit. Anglický diplomat William Crowne, který v roce 1636 cestoval Německem, popsal, jak se svojí skupinou:

přišli do ubohé vesničky Neunkirchen nazývané. Když jsme tam dorazili, shledali jsme, že jeden dům hoří, ve vesnici jsme však nikoho nenalezli. Tu museli jsme nocovat, neboť se připozdívalo a v okolí čtyř anglických mil nebylo žádné město. Jsouce vystrašení, celou noc jsme strávili chozením sem a tam s karabinami v rukou, neboť z okolních lesů k nám doléhala střelba z děl. Jeho Excelence povečeřela maso na uhlicích spáleniště opečené a za časného rána šla navštívit zdejší kostel. Obrazy z kostela byly uloupené, oltáře znesvěcené, na hřbitově jsme museli spálit mrtvé tělo z hrobu vytažené a dále na hřbitově další tělo ležící. Vešli jsme do mnohého domu, leč všechny byly prázdné. Opustili jsme ono místo a až později jsme se doslechli, že obyvatelé vesnici opustili kvůli epidemii a onen dům zapálili před odjezdem, aby se tou nemocí nemohli nakazit lidé cestující okolo.¹⁹

Takový obraz války, strachu, moru a dezorientace vedl u vojáků k cynismu a snaze uzavírat se před skutečností, jak to vypočetl Grimmelshausen v románu *Simplicius Simplicissimus*. Když uvážíme, že svědkem podobných scén se brzy stanou také obyvatelé Polska či Katalánska, Neapole či Jutska, Čech i Irsko – a všechny kromě posledně jmenované budou příčinně souviset s třicetiletou válkou – pak význam pojmu „všeobecná válka“ není třeba dále vysvětlovat. V Německu k tomu přistupovalo také hořké vědomí, že po roce 1635 válku prodlužovaly ryze jenom zahraniční mocnosti. Drancování nepřátel i spojenců bez rozdílu, plynoucí z obecného nedostatku vojenské disciplíny a z nedostatečných žoldů, dokázalo zhoršovat podmínky až k nesnesení. William Crowne píše o vesnici, která byla během dvou let vydrancována 28 krát, z toho jeden den dvakrát po sobě. Těžko pak můžeme mít obyvatelům takových oblastí za zlé, že se hotovili k zuřivé sebebraně, kdykoli se v dohledu objevilo nějaké vojsko, nebo že opouštěli své domovy a hledali útočiště jinde.

Zatímco přímé škody na hospodářské a společenské struktuře ve válečných zónách jsou zřejmé, doba dlouhodobě poznamenala i civilní obyvatelstvo vně hlavních válečných oblastí. Třicetiletá válka přivedla mnoho zúčastněných států a knížectví téměř k bankrotu a připravila tak půdu pro domácí povstání a násilnosti. Dokud byla válka, málokterá vláda mohla dělat něco jiného, než upevňovat armádu, a jakékoli nepokoje přítom potlačit všemi prostředky, autoritativně a leckdy s krutou bezohledností. Tím či oním způsobem

bem to museli pocítit poddaní všude, snad vyjma těch nejdlejších obcí. Ve třicátých letech, jak se velikost vojsk dramaticky zvětšovala a jak rostl počet obětí bitev a nemocí, stávala se v dolní části společenského spektra možnost (či hrozba) odvedení a naverbování do armády reálnou. Jak sílil tlak mohutnějšího válečného úsilí, nevyhnutelně se měnily i společenské vztahy. Jak uvidíme, ve Francii třicátých let vedly vzpoury proti berním často k uzavření dohody mezi různými sociálními třídami. Tradiční právo šlechty vydržovat si vlastní vojsko a mít ve svých sídlech vlastní posádky sice nikdy nedosáhlo rozměrů Valdštejnovy podnikavosti, koruně však jasně ukázalo, že stabilitu nelze zaručit, dokud si stát nezajistí na násilí monopol. Jak ještě uvidíme, základní vztah mezi rolníkem a pánem, korunou a šlechtou a mezi vládou a poddanými měl projít v následujícím období nevratnou proměnou.

Výběrový rejstřík

- absolutismus 11. kap. na různých
místech, 384, 390, 415–417
- Agreement of the People* (Dohoda lidu)
241
- aides* 65, 278
- Aix-en-Provence 200, 235
- akademie věd 314–316
- Akvinský, Tomáš 317
- Alais (mírová smlouva) 72
- alcabala* 66
- Alexandr VII., papež 338
- Alexej I., car 153, 155, 226–228,
262–263, 414
- alchymie 299
- Alsasko 58, 394
- Altmark (mírová smlouva) 86
- Alžběta I. 95
- Amatí, houslařská rodina 351
- Amerika, Jižní 362
- Amsterdam 63, 252–253, 397–398,
406–407
- epidemie 117
- finance 138–139
- obchod 134–139
- obchod s knihami 304
- rozvoj 190
- životní úroveň 132
- Andrae, Johann Valentin, mystik 305
- Andrušovo (mírová smlouva) 227
- Anglická moskevská společnost 153
- Anglická východoindická společnost 151,
396, 399
- Anglie 94–107, 173–174
- armáda 401
- barebonský parlament 244
- dlouhý parlament 102, 104–105, 237
- doprava 135
- finance 137–139
- hon na čarodějnice 291
- hornictví 141
- hospodářský rozvoj 150
- katolicismus 380–382, 384
- kusý parlament 244
- lodní doprava 396–397
- náboženství 295, 300
- občanské války 237–242
- obchod 369
- parlament 94–107
- pokrok v zemědělství 114–115
- posvátní, selské 272
- prodej titulů 178
- restaurace 301
- textilní výroba 141
- zákon o plavbě 369, 396
- zemědělské podnikání 271–274
- zvykové právo 408
- anglická církev 301, 379
- anglo-francouzská válka 402
- Anna Dánská, vztah k umění 346
- Anna Rakouská 232–233
- Antverpy, finance 138
- nakladatelství 304
- Aragonie *viz* Španělsko, území
stavovský sněm 63
- arbitristas* 81, 83, 108
- Archangelsk 147, 152
- architektura, světská 340–345
- Aristoteles 317
- arminiánství 99, 101, 103
- asiento* 66, 80, 232
- astrologie 299
- augšpurská liga 395
- augšpurské vyznání 54
- Avvakum, fundamentalista 414–415
- Bacon, Francis 304, 314, 316
- Bach, Johann Sebastian 329
- baltské provincie 87

- Banér, Jan, švédský vojevůdce 52
 Barcelona 231
barščina 263
 Bärwalde (mírová smlouva) 48
 Bavorsko 57
 zemědělské podnikání 270
 Bayle, Pierre francouzský autor 313
 Béarn 71
 Beauvais 124, 132–133
 životní úroveň 194
 Bedřich III., dánský král *viz* Frederik III.
 Bedřich Jindřich Oranžsko-Nasavský
 43–44, 253
 Bedřich Vilém Braniborsko-Pruský,
 kurfiřt 53–54, 182, 198, 373–375,
 388, 393–395
 Benátky 124
 finance 137–138
 hospodářská recese 144
 opera 190
 úpadek 190
 Berlín, růst 200
 Bernard Sasko-Výmarský, vojevůdce 50,
 52, 395
 Bernini, Gianlorenzo, sochař a architekt
 336–339, 350
 Bethlen, Gábor 34, 39
 Biber, Heinrich 352
 Bílá hora (bitva) 40
 Bodin, Jean, francouzský filozof 303, 359,
 416
 bojaři 184, 411
 Bologna, epidemie 116
 textil 141
 Bolotnikov, vůdce povstání 226, 282
 Bordeaux, rozvoj 190
 povstání 233, 235
 Borromini, Francesco, architekt
 336–337, 339
 Bossuet, Jacques-Bénigne, francouzský
 kazatel 359–360
 Boyna (bitva) 384
 Brahe, Tycho de, astronom 309
 Braniborsko-Prusko 57
 náboženství 301
 restrukturalizace 373
 státní služba 182
 tolerance 388
 vojenství 419
 Brazílie 398
 Breda 43, 83
 deklarace o amnestii 378
 Breitenfeld (bitva) 49, 52
 Brest, rozvoj 192
 Bretaň 61–62
 Britské ostrovy, populace 109
 Bruno, Giordano 305, 308
 Buckingham, George Villiers 72, 95,
 97–99, 101, 178–179, 346
 Budín 386
 Buonvisi, Francesco, duchovní 386
 Burgundsko 62
 vojenství 419
 Buxtehude, Dietrich, hudební skladatel
 329–330
 Cádiz, rozvoj 190
 Calderón de la Barca, Pedro 357
 camisardi, povstání 61
 Caravaggio, Michelangelo Merisi da, 334
 Cascevéoux 77
 cenzura 406
 cla 136
 Clarendon, hrabě *viz* Hyde
 Clarendonův kodex 301, 378
 Colbert, Jean-Baptiste, ministr financí 65,
 109, 135–136, 175–176, 197, 303,
 344–345, 350, 360–362, 364–366, 371,
 373, 392, 397, 404
 Condé, francouzský rod 70–72, 234–236
cordons sanitaires (sanitární kordony)
 118–119
 Corneille, Pierre 352
cortesy (španělský sněm) 63, 66, 80
 Cortona, Pietro da, malíř 337
corvée 164
 Cromwell, Oliver 120, 239–241,
 243–247, 301
 Richard 247
 Croquanti 77
 čarodějnictví 289–294
 hon na čarodějnice 290–292
 ustávání honů 293–294
 České země 38, 58, 121, 166, 168–169
 finance 137
 nevolnictví 266–267

- protireformace 385, 387
 rolnické povstání 405
 stavovské povstání 39–41
 Čechy 180, 189
 viz též České země
 Čechy a Morava *viz* České země
 čeští bratři 54
- Dalarna 89
 Dálný východ, obchod 399
 daň z krbu 203
Danske Lov (zákoník) 358
 Dánsko 165, 170, 173
 absolutismus 249
 hospodářský rozvoj 149
 mocenská krize 248–249
 náboženství 298
 nevolnictví 275
 obchod 147
 pokrok v zemědělství 114
 populace 109
 právní instituce 281
 státní služba 182–183
 válka se Švédskem 227
 vláda po r. 1660 363–364
 zemědělské podnikání 270
 Dánsko-Norsko 85, 90–94, 149
 viz též Dánsko
 dánský zákoník 407
 viz též *Danske Lov*
 de Witt, Jan *viz* Witt
 Dee, John, hermetik 305
 Deklarace náboženské shovívavosti 380,
 382, 385
 Den zklamaných 73
 desátky, církevní 276
 Descartes, René 303–304, 309, 312–314,
 316
 devótní strana 72–73
 Dietrichsteinové, šlechtický rod 181
 diggeri (sekta) 245
 dlouhý parlament 237
 dobročinnost 211–219
 Domenichino, Domenico, malíř 337
 Donauwörth 37
 doprava 135–136
 Dordrecht (církevní synod) 252,
 302–303
 Dowland, John, hudební skladatel 350
- dragonády 387
 Drážďany 58
 hudba 323, 325
 růst 200
 družiníci 262–263
duma 411
 Dunbar (bitva) 244
 Duquesnoy, François, sochař 338
 Durynsko 57
dvorjane 184–185
 Dyck, Jan van 347–348
 d'Aviano, Marco, kapucín 298, 386
- Eggenbergové, šlechtický rod 181, 267
 Elzevier, Lodewijk, nakladatel 304
 epidemie 116–120
 episkopální církev 384–385
 Estonsko 152
- Fadinger von Fatttinghof, Štěpán, vůdce
 povstalců 41
 Falc 37, 121–122, 393–394
 Fénelon, François de Salignac de la Mothe-
 415
 Fehrbellin (bitva) 375–376
 Ferdinand II., císař 40, 41, 43, 45, 49,
 51, 55
 Ferdinand III., císař 52–53, 299, 313
 Fettmilch, Vincent, vůdce povstání 199
 Filaret *viz* Fjodor
 Filip II., španělský král 78, 177
 Filip III., španělský král 78–79, 163,
 Filip IV., španělský král 46, 232, 392
 vztah k umění 345, 350
 Finsko 85
 Fjodor, patriarcha 226
 Flandry, pokrok v zemědělství 114
 textil 141
 Foucquet, Nicolas, ministr financí 360
 Fox, George, kazatel 245
 Francie 165–167
 daně a vojenství 370
 finance 137–139
 formy správy měst 195
 generální stavy 63
 hladomor 404
 hugenoti 68–72, 387
 katolictví 387

- náboženství 295–296, 298
nepokoje a vzpoury 74–77, 402–404
nevolnictví 275
obnova monarchie 68–72
populace 109
prodej úřadů 174–177
spojenectví se Švédskem 393
stávky 233
textil 141
zemědělství 270
životní náklady 205
- Francke, Paul, architekt 342
Frankfurt n. M. 199
obchod s knihami 304
František II. Rákóczi 386
Fredericia, rozvoj 192
Frederik/Bedřich III., dánský král 94,
150, 227, 248–249, 350, 377
Fridrich V. Falcký („zimní král“) 39, 40,
56
Friis, Hans, dánský kupec 134
frondy 232–236
- gabelle* 65, 74, 77
Galileo Galilei 307, 309–312, 314
Gaston d'Orléans, bratr Ludvíka XIII.
73–74, 234
Gdaňsk 86, 147–148, 189
životní úroveň 197
Genoino, Giulio, reformátor 230
Godunov, Boris, car 85, 225
Golicyn, Vasilij Vasiljevič, kníže 155, 414
Gonzagové, mantovští vévodové 46, 332
Göteborg 149
gramotnost 305–307
Graunt, John, politolog 365
Griffenfeld, Peder Schumacher 359, 408
Grimmelshausen, Johann Jakob 59, 120
Grotius, Hugo (Huij de Groot) 317, 359
Gustav Adolf, švédský král 43–44,
47–51, 56–57, 67, 85–89, 152, 183
- Haag 200
Habsburkové 36–38, 159, 169, 227
daně a vojenství 370
náboženství 295, 385, 405
nepokoje 405
podpora průmyslu 367
- populace 109
prodej titulů 181
protireformace 385
viz též Svatá říše římská
viz též Španělsko
- Hamburk 58, 121, 397
finance 138
obchod 134–139
opera 330
rozvoj 190, 196
správa 199
- Harrington, James, republikán 244, 359
Harvey, William 308
Hassler, Hans Leo, hudební skladatel 350
High Church 238
hladomory 110–112
Hobbes, Thomas 244, 317–320, 359, 416
Hoënegg, Matyáš Hoë von, kazatel 37, 56
Hohenzollernové 374, 388
Holandsko, provincie 132, 190, 252–253
viz též Nizozemí
viz též Spojené provincie
- Holl, Elias, architekt 341
Holland *viz* Holandsko
Holštýnsko 58
hony na čarodějnice 299
Horn, Gustav, švédský vojevůdce 50
hudba, církevní 329–333
lidová 326–328
postavení umělců 323–324
hugenoti 68–72, 381, 387, 394
viz též nantský kredit
- Humble Petition and Advice* (Ponížená
petice a rada) 247
- Humble Remonstrance* (Pokorná
remonstrance) 240
- husité 39
Huygens, Christian 315
Hyde, Edward, hrabě Clarendon
378–380
- chambres de justice* 69
Charpentier, Marc-Antoine, hudební
skladatel 352
Chmelnickij, Bohdan, vůdce vzbouřenců
226
chudina 192–193, 203–206

- Iberský poloostrov 165, 230–323
náboženství 295
viz též Španělsko
viz též Portugalsko
- Ignác z Loyoly 336
- Indický oceán, obchod 399
- Inocenc III., papež 292
- intendants* 75, 164, 197, 402
- Ireton, Henry, velitel 240–241
- Irsko 95, 105
katolicismus 243
náboženství 295
- Island, právní instituce 281
- Itálie, epidemie 119
finance a obchod 138, 143
hon na čarodějnice 291
inkvizice 292, 299
města 190
náboženství 295
populace 109
textil 141
zemědělství 267–268
- Ivan IV. Hrozný, car 185, 225
- Jakub, bratr Karla II., později král anglický
a skotský Jakub II./VII. 321,
380–384
- Jakub VI./I., skotský a anglický král 40,
43–44, 95–97, 100, 102–103, 105, 163,
174, 314, 359
prodej titulů 178
vztah k umění 346–347
- Jan II. Kazimír, polský král 227–228
- Jan III. Sobieski, polský král 228, 386
- Jan Jiří I. Saský, kurfiřt 37, 40, 41, 46,
48–49, 51, 55
vztah k umění 348–349
- Jan Zikmund, braniborský kurfiřt 38
- Janov 138
- jansenisté 296, 303, 305, 387
- jezuité 298, 302, 310, 333, 336, 339,
386–387
- Jindřich IV., francouzský král 38, 68–71,
166, 175
- Jiří Vilém Braniborský 48, 52
- Jones, Inigo, architekt 346–347
- Jonson, Ben 346
- Josef, kapucín (Richelieuův rádce) 46, 73
- juntas* (vládní rady) 81–82
- juristas* 66
- kalvinismus 35–37, 54, 299–301
- kanál Loira-Seina 135
- kanál Odra-Spréva 135
- kanál Středomoří-Garonne 135
- Kara Mustafa, velkovezír 386
- karantény 118–119
- Karel I., anglický král 43, 72, 97–107,
234, 238–244, 300, 318–319
- Karel II., anglický král 318–319,
378–379, 381, 393
- Karel II., španělský král 362
- Karel IX., regent, později švédský král
85, 88
- Karel X. Gustav, švédský král 249–251,
376
- Karel XI., švédský král 165, 183–184,
294, 377–378, 393, 417
- Karel XII., švédský král 152, 377
- Karel Ludvík, falcký kurfiřt 54, 393
- Karélie 152
- karlovičský mír 386
- Karlskrona 192
- Kastilie 78–84, 170
prodej titulů 178
viz též Španělsko, území
- Katalánsko 79, 84, 231–233
zemědělské podnikání 270
vzpouza 404
viz též Španělsko, území
- katolicismus 1. kap. na různých místech,
133, 212–213, 225, 294–302, 331,
333–336, 380–382
- „kavalerijský parlament“ 379
- Kepler, Johannes 290, 305, 309–310
- King, Gregory, anglický politický ekonom
109, 128–129, 161, 163, 203, 205, 365
- Klement VIII., papež 333
- Kleve 375
- Knäröd (mírová smlouva) 86
- Kodaň 248–249
epidemie 117
rozvoj 190
růst 200

- Kolín n. R. 36
 kolonie 396–398
 Komenský, Jan Ámos 304–305
 Konstantinopol 189
 Koperník, Mikuláš 307–309
 kozáci 225–226, 411–413
 Krakov 189, 307
 Královec 147, 197–198
 Kramer, Heinrich, dominikán 292
 Kristián IV., král Dánska-Norska 47, 55,
 85–86, 90–94, 149, 248–249
 349–350, 408
 ve třicetileté válce 43–45
 vláda po r. 1660 363
 vztah k umění 342–343
 Kristián V., král Dánska-Norska 364, 408
 Kristián z Anhaltu 37, 39
 Kristina, švédská královna 53, 90,
 250–251, 313, 376
 kultura 10. kap.
 lidová 326–328
 Küprülü, Ahmed, velkovezír 227, 385
 Mehmed 227
 Küprülüovci, vlivný rod, velkovezírové
 158, 385
 kurucové 385–386
 kusý parlament 396
 kvakeri (hnutí) 245, 247, 300, 378
- La Reynie, Nicholas-Gabriel de, fran-
 couzský policejní šéf 202, 303
 La Rochelle 72
 Labe 196
 Laffemas, Barthélémy, francouzský
 merkantilista 74, 136
 Lamormain, Guillaume, jezuita 41,
 45–46, 51, 55–56
Landsadvokaat 64
 Laud, William, arcibiskup 101, 104, 238
 Le Tellier, Michel de 362, 371, 387
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 313, 315–316
 Leiden, nakladatelství 304
 životní úroveň 197
 Leopold I., císař 267, 370, 385–386,
 394–395, 417
 vláda po r. 1660 364
 podpora obchodu 367
 vztah k umění 348, 352
- Lerma, Francisco de, vévoda 79–80
 levellerové 240–241, 243, 245, 263, 319
 Lilburne, John, leveller 240
 Lippe 58
 Lipsko 58
 obchod s knihami, mezinárodní 304
 růst 200
 Litva, nevolnictví 266
 Livonsko 86
 Livorno 144
 Lobkovicové 181
 Locke, John 320
 Londýn, epidemie 116, 119
 finance 138
 hospodářský vliv 151–152
 kulturní život 346–347, 350
 rozvoj 190
 růst 201 346–347, 350
 Lotyšsko 148
 Louvois, François Michel Le Tellier de,
 ministr války Ludvíka XIV. 122, 344,
 371, 387, 394–395, 417, 418
 Loyseau, François, francouzský politolog
 160–161
 Lübeck 58
 mírová smlouva 92
 životní úroveň 197
 Lucembursko 394
 Ludvík XIII., francouzský král 43, 46, 48,
 56, 71–74, 77, 232, 360
 Ludvík XIV., francouzský král 53, 61,
 118, 174, 197–198, 233–234, 294, 303,
 365, 395, 397, 415–416, 419
 a absolutismus 359–362
 pronásledování hugenotů 381, 394
 stavba Versailles 343–345
 vztah k umění 350, 352
 devoluční válka a válka o dědictví
 španělské 390–392
 Lully, Jean-Baptiste, hudební skladatel
 352
 luteránství 36–39, 52–56, 296–297, 329
 Luther, Martin 308, 329
 Lutter (bitva) 45
 Lützen (bitva) 47–48, 50
 Lužice 35, 41, 62
 Lyon 197

- Maďarsko *viz* Uhry
 Maderno, Carlo, architekt 336, 338
 Madrid 190, 200
 Magdeburg 49, 58, 120, 198, 375
 Maintenon, Françoise Madame de,
 milenka, později manželka
 Ludvíka XIV. 352, 387–388
 Malpighi, Marcello, vědec 311
 Mansfeld, Ernst von 40, 42
 Mantova, epidemie 116
 Marie Medicejská 69, 71–73
 Marie Stuartovna, dcera Jakuba II./VII.
 351, 381, 383
 Marillac, Michel, francouzský poradce
 73, 76, 166
 Marseille 119
 Marselisové, valonská rodina podnikatelů
 149–150, 153–154, 165
 Marston Moor (bitva) 238
 Masaniello, vůdce neapolského povstání
 229–230
 Matyáš, císař 35, 39
 Matyáš z Thurnu 39
 Maxmilián I., bavorský kurfiřt 35, 37–38,
 41–42, 46, 48, 52, 341
 Maxmilián II., císař 35, 51–52, 55
 Mazarin, Jules, kardinál 53, 55, 232–236,
 360, 362, 393
 Meklenbursko 57, 121
 merkantilisté 366
 Mersenne, Marin, francouzský vědec 313
mesta (cech chovatelů ovcí) 83
 Michail Romanov, car 226
Michaud (zákoník) 166
 Milán 190
millones 66, 82
 Milton, John 304, 317, 359
 Mnichov 49, 200
 Moháč (bitva s Turky) 394
 Molesworth, Robert 161
 Molière 352
 Monck, George, generál 244, 247, 378
 Monmouth, James, vůdce povstání 321,
 382, 410
 Montaigne, Michel de 305, 309
 Monteverdi, Claudio 331–333, 348, 351,
 357
 Montpellier (smlouva) 72
 Morava 35
viz též České země
 Morava a Slezsko, protireformace 385, 387
 moravští bratři 54
 More, Thomas 303
 Moriskové (vyhnání) 79
 morové epidemie 59, 116–120
 Morozov, Boris Ivanovič, bojar
 a vychovatel Alexeje I. 153, 155, 228,
 263
 Mořic Oranžsko-Nasavský 38, 43, 55, 252
 Moskevské velkoknížectví 152–154
viz též Rusko
 Mun, Thomas, anglický merkantilista
 136
 Muži páté monarchie, sekta 300, 379
 nákladnický systém 156–158, 194, 196
 nantský edikt 70–73, 381
 zrušení 388, 394
 národní shromáždění *viz* parlamenty
 Naseby (bitva) 239
 Neapol 117
 neapolské království 229–230
viz též Španělsko, území
 Německé země, finance 137
 náboženství 295
 nevolnictví 275
 populace 109
 nepokoje, lidové 408
viz též povstání
viz též vzpoury
 nevolnictví 148, 261–267
 na Rusi 153, 155
 New Jersey, kolonie 380
New Model Army (armáda nového typu)
 239–242
 New York 396
 New York, kolonie 380
 Newcastle 190
 Newton, Isaac 315–316
 Nijmegen (mírová smlouva) 392
 Nikon, patriarcha 414–415
 Nizozemí 233, 303, 393
 epidemie 119
 finance 137
 lodní doprava 365, 396–397
 nezávislost 53

- populace 109
 zemědělské podnikání 270
viz též Spojené provincie
 Nizozemí, Španělské 392, 394
 Nizozemská východoindická společnost
 147, 156, 399
 Nizozemská západooindická společnost
 399
noblesse de robe 76
 Nördlingen (bitva) 50–51
 životní úroveň 194–196
 Norimberk 49, 57, 195, 198
Norske Lov (zákoník) 283
 Norsko, právní instituce 281
viz též Dánsko-Norsko
 Nová modlitební kniha 378
 novokřtění 54
 Nový Amsterdam 396
 Nu-Pieds, povstání 77

 obchod 4. kap. na různých místech
 s knihami 304
 s otroky 142, 151, 369, 397, 399–400
 zámořský 141–142, 362
obrok (naturální dávky na Rusi) 263
 okultismus 299
 Oldenbarnevelt, Johan van 252
 Oliva (mírová smlouva) 227, 374
 Olivares, Don Gaspar de Guzmán, rádce
 Filipa IV. 78, 80–84, 231, 345, 363
 Olomouc 57
 opera 124, 325, 333
 oratoriáni 333–334, 336–337
 Óresund 66, 91, 93, 147, 222
 Ormée, povstání 199, 236, 319
 osmanská říše 155–158, 226–227, 385
 ekonomika 157
 města 189
 náboženství 295
 otroctví 142
 na Rusi 264
 Oxenstierna, Axel, švédský kancléř 50,
 53–54, 88–90, 250

 Padova 307
 Papežské spiknutí 381
 Pappenheim, Gottfried 41
 parlament, anglický 237, 378, 401

 bareborský 244
 dlouhý 102, 104–105, 237
 „kavalírský“ 379
 kusý 242, 244
 Prideova čistka 241–242
 parlamenty 62–64, 320, 380
Parlement de Paris 64–65
parlements 75, 77
 Paříž, povstání 233
 růst 201
 Pařížská pánev, pokrok v zemědělství
 114
 Pátí monarchisté *viz* Muži páté monarchie
paulette 75, 233
 Pavel V., papež 335, 340
 Penruddock, vůdce povstání proti
 protektorátu 247
 Pepys, Samuel, autor deníků, státní
 úředník 131–132, 307, 315, 356
 Petr I., car 152, 154, 185, 411, 417–418
 Petty, William, politolog 365
 Piccolomini, Ottavio, italský generál 181
 Piemont 170
 Pirna 58
 Plymouth 192
 Polsko 165, 168
 hon na čarodějnice 291
 města 189
 náboženství 295
 nepokoje, úpadek 227–228
 nevolnictví 266, 413
 obchod 148
 pokrok v zemědělství 114
 populace 109
 sněm (*sejm*) 63
 šlechta 184
 Polsko-Litva, náboženství 302
 vzpoury šlechty 224
pomeščiki (šlechta ve vojenských
 službách) 228
 Pomořany 54, 57, 109–110, 121, 148, 152,
 374
 populace a demografické změny
 109–116
 Port-Royal 387
 Portugalsko 80, 84
viz též Španělsko
viz též Iberský poloostrov
 nezávislost 231–232

- potraviny a výživa 110–113
 povinná vojenská služba 418
 povstání, lidová 390
 kozáků 412–413
 selská 267, 279–280, 386
 viz též nepokoje
 viz též vzpoury
 právní systém 406–410
 pravoslavná církev 225–226, 302, 411, 414
 fundamentalisté 414
 pražský mír 51, 53, 54
 presbyteriáni 238, 240–245, 378, 386, 385
 Preston (bitva) 241
 Prešpurk (sněm) 386
prikaznyje ljudi 185
 princip volitelnosti 416
 Prohlášení práv 410
 protestantismus *viz* kalvinismus;
 viz luteránství
 protireformace *viz* katolicismus
 Provence 62
 Pufendorf, Samuel, právník a historik 33, 320
 Purcell, Henry 351
 Pym, John 105–106, 238
 pyrenejská mírová smlouva 393
- Raadspensionaris* 64
 Rainsborough, Thomas 241
 Rákóczi, František *viz* František II.
 Rákócziové, uherský rod 226
 Rakouské habsburské země 121, 147, 163, 165, 167, 393
 epidemie 119
 Rakousy, Horní 35, 41, 180, 385
 zemědělské podnikání 268–269
 Rakousy, Dolní 35, 41, 180, 385
ranters (sekta) 246, 301
raskol (rozkol v pravoslavné církvi) 414–415
 Razin, Stěnka, vůdce povstání 264, 412, 413
reduktion 284, 376
 Rembrandt van Rijn, Harmensz 355
 Reval 147
- Riga 147, 152
 Richelieu, Armand Jean du Plessis, kardinál 48, 50, 52–53, 55–56, 72–78, 137, 175, 234, 362, 366, 416
 Rijswijk (smlouva) 395
riksdag 376–377
 robota 263, 267, 405
 8. kap. na různých místech
 viz též nevolnictví
 Rocroi (bitva) 68, 84
 Rochefort 192
 rolnictvo 8. kap.
 politická reprezentace 282–283
 viz též povstání, selská
 viz též zemědělství
 Romanovci, dynastie 86, 153, 263
 Rosa, Salvatore, malíř 355
 rozptýlené manufaktury *viz* nákladnický systém
 rozvoj kolonií 151
 Rubens, Peter Paulus 325, 336–337, 347–348, 351–352
 Rudolf II., císař 35, 39
 Rusko 165, 167, 411–415, 363
 epidemie 119
 hon na čarodějnice 290
 hospodářský rozvoj 153–155
 liberalizace 414
 města 188–189
 náboženství 295, 388
 nepokoje 226, 228–229, 412
 nevolnictví 261–264, 412
 rozvoj 367
 státní převrat 413
 šlechta 184–185
 západní vlivy 413–414
 ruský zákoník 407
 viz též *Sobornoje uloženie*
 Ry, dánské protestní shromáždění 92
- Řezno 48, 394
 Řím, rozvoj 190
 umění 333–340
- Saint-Simon, Louis de Rouvroy 161, 172
 Saská Kamenice (Chemnitz) (bitva) 52
 Savojsko 394
 Sedmihradsko 34, 226–228, 385

- sejm* 184, 224–225, 227–228
servicios 66, 164
 Severní společnost, francouzská obchodní společnost 365
 Schumacher, Peder *viz* Griffenfeld
 Schütz, Heinrich 323, 349–350
 Sicílie 135, 229–230
 viz též Španělsko, území
 Simon, Richard 320
 Sinelli, Emmerich, vídeňský biskup 386
 Sinzendorfové, šlechtický rod 364
 Sixtus V., papež 333, 340
 Skandinávie, epidemie 119
 hon na čarodějnice 291
 náboženství 295
 populace 109
 viz též Švédsko
 viz též Dánsko-Norsko
 skepticismus 307
 Skotsko 95, 102–106, 166, 174
 epidemie 119
 hon na čarodějnice 291
 náboženská nesnášenlivost 384
 náboženství 295, 299
 Slavná revoluce 383
 Slezsko 41, 57, 166, 266–267
smutnoje vremja, smuta (doba nepokojů na přelomu 16. a 17. st v Rusku) 85, 264
 sněmy *viz* parlamenty
Sobornoje uloženiye (ruský zákoník) 189, 229, 262, 407
 Sofie Alexejevna, regentka, později carevna 413
Solemn League and Covenant (Slavná dohoda) 238
 soudnictví 280–281
 Spinola, Ambrosio, španělský generál 38, 42–43
 Spinoza, Baruch, filozof 313, 320
 Spojené provincie nizozemské 124, 165
 daně 66
 doprava 136
 finance 138–139
 generální stavy 63
 hospodářský rozmach 146–147
 náboženství 295, 301
 nezávislost 79
 obchod 369
 republikánství 252–254
 textil 141
 zemědělský pokrok 114–115
 zemědělské podnikání 271–274
 Sprenger, Jacob, dominikán 292
 staroslověnština 414
 starověrci 414–415
 Stockholm, hospodářský rozvoj 149
 růst 200
 Stolbovo (mírová smlouva) 86, 226
 Strafford, Thomas Wentworth, hrabě 104–105
 Stralsund 47, 152
strelcy, povstání 413
 Středomoří, hospodářská recese 142–145
 Stuartovci *viz* Anglie, *viz* Skotsko
 Sully, Maximilien, ministr financí Jindřicha IV. 69–71, 74, 135, 175, 366
 Svatá liga 386
 Svatá říše římská 36, 165
 cla 136
 dopady války 1. kap. na různých místech
 hon na čarodějnice 291
 města 190, 195, 198
 náboženství 301
 nepokoje 405
 nevolnictví 274
 právní instituce 281
 prodej titulů 181–182
 šlechta 169, 180–182
 viz též Habsburkové
 Sweelinck, Jan Pieterszoon, amsterdamský skladatel a varhaník 330
szlachta 184
 šlechta 162–186
 „krize“ 167–170
 prodej titulů 173–177
 ekonomická role 165–177
 státní služba 167–169
 v Anglii 163, 168–169, 173–174, 178–180
 ve Francii 165, 168, 170–177
 v Polsku a Rusku 184–185, 224–225
 ve Skandinávii 165, 169

- ve Svaté říši a habsburských zemích
169, 180–182
ve Španělsku 165–166, 170, 177–178
- Šoproň (sněm) 386
- Španělsko 167–168, 173, 233
doprava 135
epidemie 119
finance a obchod 137, 143
hon na čarodějnice 291
inkvizice 292, 299
nepokoje 404–405
populace 109
prodej titulů 177
území 229–232
vláda po r. 1660 363
ztráta postavení 362, 395
- Štětín 147
- Štrasburk 36, 395
- Švábsko 121
- Švédsko 47–51, 53–57, 85–90, 165, 173
daně 66
hospodářský rozvoj 149
mocenská krize 249–251
náboženství 299
nevolnictví 275
obchod 147
právní instituce 281
prodej titulů 183
restrukturalizace 373
riksdag 63
těžba a zpracování kovů 141, 149
- Švýcarská konfederace 165
hon na čarodějnice 290–291
náboženství 295
nezávislost 55
populace 109
selské povstání 280
- Švýcarsko *viz* Švýcarská konfederace
- taglo* (daňový systém) 189, 262
- taille* 67, 69, 74, 77, 164, 166, 233, 278, 402
- Tataři 411
- technický rozvoj 140–141
- Thököly Imre, vůdce povstání 385–386
- Thurn Matyáš 39, 50
- Tilly, Johan T'Serclaes, vojevůdce 40, 42–44, 49, 51, 56–57, 86
- ting* 409
- tisk, periodický 304
- Torstensson, Lennart, švédský vojevůdce 52, 93
- Toruň 189
- trestní právo 406–410
- Trianon 344
- Tridentský koncil 71, 300, 335
- Tunder, Franz, Lübecký varhaník 329–330
- Turenne, Henri de la Tour 53
- Uhry 35, 167–169, 180, 189, 386
hon na čarodějnice 291
náboženství 295
nepokoje 405
nevolnictví 267
protireformace 385–387
rozvoj 367
sněm 63
šlechta 184
zemědělský pokrok 114
- Ukrajina 227–228, 412
- Ulfeldt, Corfitz 93, 248, 408
- Uloženije* (ruský zákoník) *viz* *Sobornoje uloženie*
- umění 10. kap.
církevní 324
v Římě 333–340
výtvarné 325
- unitáři 54
- uprchlíci, náboženští 1. kap. na různých místech, 388
- Urban VIII., papež 311, 335–338
- Valdštejn, Albrecht 40, 42–43, 45–48, 50, 57–58, 67, 86, 121, 167, 268, 417
- Valencie 14, 404
- válka, devoluční 392
o dědictví španělské 395
trřicetiletá 1. kap. na různých místech, 120–122
- války obchodní 396–401
první anglo-nizozemská 396
druhá anglo-nizozemská válka 402
- Vane, Henry, radikál 237
- Värmland, hospodářský rozvoj 149
- Varšava 189

- Vasové, dynastie, viz Švédsko
 viz Polsko
 Vasvár (mír) 385
 Vatikán 336, 339
 Vauban, Sebastien le Prestre, vojenský
 expert 203, 205, 279, 392, 418
 věda 307–316
 Velká remonstrance 106
Verlagssystem viz nákladnický systém
 Versailles 201, 343–345
 veřejné zábavní podniky 124
 vestfálský mír (podepsán v Münsteru
 a Osnabrücku) 53–55, 393–394
 Vídeň, obléhání Turky 394
 Vilém II. Oranžsko-Nasavský 253
 Vilém III. Oranžsko-Nasavský, od 1688
 anglický král 161, 253, 351, 381,
 383–385, 392–394
 Vilém V., lankrabě Hesensko-Kasselský
 49, 52
 Villiers, George, vévoda z Buckinghamu
 viz Buckingham
 Vincent z Pauly, sv., reformátor 217, 300
 Virginie, kolonie 398
 Visla 189
 Vladislav IV. Vasa, polský král 225, 227
 vlastizrada 407–408, 410
 vymítání ďábla 296
 vzpoury, hladové 206–208, 220, 226
 viz též povstání
 viz též nepokoje

 Walwyn, William, leveller 240
 Wesselényi, vůdce spiknutí 385
 Wilson, Thomas, anglický autor 161

 Wismar 152
 Witt, Jan de, primas 253, 320
 Witte, Johannes de, Valdštejnův bankéř
 42, 47
 Wittelbachové *viz* Maxmilián I.
 Wittstock (bitva) 52
 Worcester (bitva) 244
 Wrangel, Karel Gustav, švédský vojevůdce
 53
 Wren, Christopher, architekt 353–354
 Württembersko 57, 62–63, 182

 Xanten (smlouva) 38

 Zákon o plavbě 396
 zámořský obchod 141–142
 zařikávání 296
 Zdeněk z Lobkovic 39
 zemědělství 111–116
 pokrok 113–116
 typy hospodaření 257–274
 vlastnictví půdy 282–284
zemskij sobor (ruský stavovský sněm) 63,
 228, 262, 412
 Žikmund III, polský král 85–86,
 224–226, 228, 302
 zločin proti státu 407
 Zúñiga, Baltasar de 80

 ženy, společenské postavení 127–128,
 130
 Židé 84, 302, 388
 Žitava 58
 životní úroveň 122–128

EVROPA *sedmnáctého* STOLETÍ 1598–1700

THOMAS MUNCK

Z anglického originálu, vydaného nakladatelstvím

Macmillan Press Ltd. v roce 1990, přeložili:

Vítězslav Kremlík (chronologie, úvod, kap. 1–5,

včetně příslušných poznámek),

Ingrid Vichnarová (kap. 6–8,

včetně příslušných poznámek),

Michaela Ponocná (kap. 9–12,

včetně příslušných poznámek)

Odborná revize PhDr. Josef Hanzal, CSc.

Ilustraci použitou na obálce,

Laumosnier – Svatba Ludvíka XIV.

a Marie Terezie Rakouské, poskytla ISIFA

Obálku a grafickou úpravu navrhl Vladimír Verner

Vydalo nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.,

roku 2002 jako svou 436. publikaci

Odpovědná redaktorka Vlasta Hesounová

Vydání první. Stran 472

Vytiskla tiskárna S-tisk, Vimperk

Doporučená cena 398 Kč

Nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.,

Praha 1, Bartolomějská 9

e-mail: info@ivysehrad.cz

www.ivysehrad.cz

ISBN 80-7021-508-9